

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

JEAN-JACQUES ROUSSEAU'DA İNSAN ANLAYIŞI

Sinem YILDIZ

HAZİRAN- 2024

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

JEAN-JACQUES ROUSSEAU'DA İNSAN ANLAYIŞI

Sinem YILDIZ

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı “öğrencisi Sinem YILDIZ’ın “Jean Jacques Rousseau’ da İnsan Anlayışı” başlıklı tezi 04.06.2024 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun .../.../20... tarih ve .../.... sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimi ve Yüksek Lisans/Doktora derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyorum.

Dr. Öğretim Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA
Tez Danışmanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans/Doktora derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Jüri Üyeleri: (Birinci sırada Tez Savunma Sınavı başkanı, ikinci sırada tez danışmanı, üçüncü sırada da diğer jüri üyesi yer alır. Yüksek lisans jürisi üç, doktora jürisi 5 kişiden oluşur.)

Unvan ve İsim	Bağlı Olduğu Kurum	İmza
1. Prof. Dr. Sadık TÜRKER	Kırklareli Üniversitesi	
2. Dr. Öğr. Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA	Kırklareli Üniversitesi	
3. Doç. Dr. Işıl ÇEŞMELİ	Selçuk Üniversitesi	

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

Sinem YILDIZ

Haziran 2024

ÖZ

JEAN-JACQUES ROUSSEAU'DA İNSAN ANLAYIŞI

Yıldız, Sinem

Yüksek Lisans, Felsefe

Tez yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA

Haziran 2024

Bu tezde, Jean-Jacques Rousseau'nun insan anlayışı toplum, ahlak ve eğitim yaklaşımlarıyla ele alınmıştır. Rousseau insanın doğası gereği iyi olduğunu ve doğal durumdaki insanın en saf halinde insan olduğunu öne sürer. Bu nedenle tezimizin birbiriyle bağlantılı üç amacı vardır. İlk amacımız Platon, Aristoteles, Augustinus, Thomas Aquinas, Thomas Hobbes ve John Locke gibi filozofların felsefelerindeki insan yaklaşımlarını insan doğası anlayışlarıyla ele almaktır. Böylece Rousseau'nun felsefesinin nasıl farklılaştığı ortaya koyulacaktır. İkinci amacımız ise Rousseau'nun doğa durumundaki insanını merhamet ve öz-sevgi duyuları, yetkinleşebilme becerisi ve akıl gibi özellikleriyle ele almaktır. İnsanlar iradeleriyle toplum durumuna geçtiğinde ise bu özelliklerin rekabet, öz-saygı duygusu ve mülkiyet kavramıyla nasıl dönüşüme uğradığı vurgulanacaktır. Rousseau insanın neliğini bilmek için doğa durumundaki insanı incelemeyi önerir. Fakat sivil ya da uygar toplum artık kaçınılmaz olduğundan doğal ve iyi insana tekrar nasıl ulaşabileceğini sorgular. Bu nedenle tezimizin üçüncü amacı Rousseau'nun eğitim anlayışını içerir. Özellikle Émile adlı kitabında özgürlük ve eşitlik kavramlarıyla doğal insanın kuruluşunu ortaya çıkarır. Rousseau'nun eğitim anlayışı çocuğun özgürlüğünü koruyan ve doğasına uygun olarak kendini gerçekleştiren bir sistem üzerine kuruludur. Rousseau ayrıca eğitim anlayışıyla politik bir yurttaşlık fikri de geliştirir.

Anahtar Kelimeler: İnsan, insan doğası, doğal durum, eğitim, sözleşme, özgürlük, eşitlik.

ABSTRACT

JEAN-JACQUES ROUSSEAU'S UNDERSTANDING OF MAN

Yıldız, Sinem

Master of Arts, Philosophy

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Eylem Yolsal Murteza

June 2024

In this dissertation, Jean-Jacques Rousseau's understanding of man is discussed with his approach to society, moral and education. Rousseau suggests that man is inherently good and human beings in the state of nature are the man in its purest form. Therefore, this study has three interrelated objectives. Our first aim is to deal with human approaches with their understanding of human nature in the philosophy of Plato, Aristotle, Saint Augustine, Thomas Aquinas, Thomas Hobbes and John Locke. Thus, it is revealed how Rousseau's philosophy differs with others philosophers. Our second aim is to emphasize Rousseau's man in the state of nature with the characteristics such as compassion and self-love, the desire for perfectibility and the reason. Whereas people who by their will enter into a civil society, it is emphasized how these characteristics are transformed by the concept of competition, self-esteem and property. Rousseau clearly states that analyzing a man in the state of nature in order to know what man is. However, since civil society is now inevitable, he examines how to reach the natural and good human being again. The third aim of our study involves Rousseau's approaches of education. In his book *Émile*, he develops the re-emergence of the natural human being by focusing on the concepts of freedom and equality. Rousseau's understanding of education is based on a framework that defends the child's freedom and realizing itself in accordance with nature. Rousseau also reveals an idea of political citizenship through his understanding of education.

Keywords: Man, human nature, state nature, education, contract, freedom, equality.

ÖNSÖZ

Öğrenim ve tez sürecim boyunca sabırla tüm sorularımı cevaplayan, tecrübesiyle beni destekleyen, yorumları ve yönlendirmeleriyle bana ışık tutan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Eylem YOLSAL MURTEZA'ya minnettarım. Her koşulda beni destekleyen, yanımda olan, sevgisini hissettiren canım annem Meryem YILDIZ ve babam H. Ali YILDIZ'a hayatımın her anında yanımda oldukları için teşekkür ederim.

Sinem YILDIZ

Haziran 2024

İÇİNDEKİLER

BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

ROUSSEAU ÖNCESİ FİLOZOFLARDA İNSAN DOĞASI	5
1.1. Platon'da İnsan Doğasına Uygun Politik Formun Ortaya Çıkışı	6
1.2. Aristoteles'te Erdem ve İnsan Doğası	10
1.3. Ortaçağ Hıristiyan Düşüncesinde İnsan Doğasının Temellendirilmesi	12
1.4. Thomas Hobbes'ta Dönüşen İnsan Doğası: Kötülükten Kaçmak	14
1.5. John Locke: Kişi ve Mülkiyet	20

2. BÖLÜM

JEAN-JACQUES ROUSSEAU VE İNSAN DOĞASI	25
2.1. İnsan Doğası Üzerine Düşünceleri	27
2.2. Doğa Durumunun İnsanları	29
2.2.1. Öz-Sevgiden (amour de soi) Öz-saygıya (amour-propre)	33
2.2.2. İyilikten Kötülüğe Geçiş	34
2.2.3. Toplumdan Devlete Geçiş	36
2.3. Toplum Sözleşmesinde Genel İrade ve Egemen Gücün Konumu	39

3. BÖLÜM

JEAN -JACQUES ROUSSEAU VE EĞİTİM.....	43
3.1. Émile: Eğitim Üzerine Düşünceler.....	44
3.2. Émile’de Eğitimin Evreleri	46
3.2.1. Doğa Çağları	47
3.2.2.1. Bebeklik Dönemi	47
3.2.2.2. Çocukluk Dönemi	52
3.2.2. Güç Çağı	56
3.2.3. Akıl ve Duygular Çağı.....	57
3.2.4. Bilgelik ve Evlilik Çağı	60
3.3. Kadın: Doğaya Dönüş	61
3.4. Ahlaki Eğitim ve Yurttaşlık	63
3.5. Öğretmen: Doğanın Yol Göstericisi.....	66
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA	77

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.m. : Adı geçen makale

ev. : Çeviren

d.n. : Dipnot

ed. : Editör

S. : Sayı

s. : Sayfa

y.y. : Yüzyıl

GİRİŞ

Eski Yunan'dan günümüze kadar filozofların çoğu insan denen varlığın tanımı üzerine düşünmüş ve bu düşünme pratiği ister istemez insanı oluşturan tüm etkenlerin kendisine dayandığı merkezî bir yapının var olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmiştir. En genel ifadeyle insan doğası olarak isimlendirilen bu yapının, insanın tüm yapıp etmelerini, nihai hedeflerini belirleyen şey olması gerektiği düşünülmüştür. Bu temel yapının aynı zamanda tüm etkinlikleri içinde insani eğilimleri anlamlandıran açıklayıcı bir güç olarak görüldüğü de düşünülmüştür.

Bu açıklamaya göre insan çoğu zaman yapıp ettiklerini doğasının bir gereği hatta doğasının bir zorunluluğu olarak yapar. Eğer buna uygun hareket etmiyorsa kendi doğasına karşı geldiği, onunla çeliştiği veya onun sınırlarını zorladığı anlamına gelir. Bu bakımdan insan doğası görüşü, açıklayıcı olmanın yanında bir bakıma da sınırlayıcıdır. Buna göre insan doğduğu andan itibaren sanki kurtulamayacağı veya aşamayacağı doğal yetiler ve eğilimlerle donanmış gibi tasvir edilir. Böylece her zaman değilse bile çoğu zaman önceden belirlenmiş mevcut ilkelere göre bu potansiyelle hareket etmek zorundadır.

Günümüzde biyolojik veya genetik determinizm adı verilen yaklaşım, bu açıdan ele aldığımızda, insan doğasının çevresel koşulların etkisinden daha önemli olduğunu varsayar. İnsanı kendi kendisini yaratan, inşa eden bir varlık olarak gören çağdaş liberal görüşlerle karşıt olan bu bilimsel yaklaşım yine günümüzde Anglosakson coğrafyada *nature-nurture*(doğa-yetişme) karşıtlığı olarak isimlendirilen yani insanı, doğası mı(genetik yapısı) yoksa çevresel koşulları mı (aile, arkadaş çevresi, eğitim vb.) belirler tartışmasını yaratır.

Bu tartışmaların oldukça uzun bir geçmişi vardır.İnsan doğası üzerine düşünceler Upanişadlarda, Eski Yunan'da daha sonra ise İslam ve Batı felsefesinde yerini almıştır. Hinduizm ve Budizm de dâhil olmak üzere birçok düşünce tarzında insan doğasını geliştirebilen bir yapı olarak kabul ederken Ortaçağ ve Batı felsefesinde kötücül bir yan olarak ele alma

eğilimleri de vardır. İnsan doğasına dair bu zıt görüşler de bilimi, toplumsal yapıyı hatta en temelde eğitimi etkilemiştir.

Günümüze değin insan doğasına dair bu yaklaşımların felsefi düşüncede bir kırılma noktası oluşturan filozoflarından en önemlisi Jean-Jacques Rousseau'dur. Rousseau'nun bu konudaki önemini gösterebilmek amacıyla tezimizin I. Bölümünde Rousseau öncesi özellikle politika filozoflarındaki insan doğası anlayışları gösterilmeye çalışılmıştır. Felsefe tarihinde insan ya da insanlık bir kavram olarak sunulmaya çalışıldığında ister istemez insanın karşı bir şekilde konumlandırılması gerekmektedir. Bu yüzden soyut insandan bahsedildiği noktada onun devlet, din, hukuk ya da ekonomi gibi belirlenimlerine değinmek imkansızdır. Bu nedenle tezimizde insan doğasına Platon'un, Aristoteles'in, Augustinus'un ve Thomas Aquinas'ın bu belirlenimlerindeki insan doğası yaklaşımları ele alınmıştır. Rousseau ile beraber artık felsefe tarihinde Toplum Sözleşmecileri başlığı altında incelenen Thomas Hobbes ve John Locke'un felsefeleri ise doğa durumu-sivil durumu ikiliğiyle incelenmiştir. Antik Yunandaki *physis* ve *nomos* karşıtlığının modern dönemdeki yansımalarında devletin neliği her iki filozofunda çalışmalarında adalet, eşitlik, özgürlük gibi kavramlarla olan bağıntısıyla ele alınmıştır. Rousseau'nun özel olarak doğa durumundaki insanı ele alış ve toplum durumundaki insanın yozlaşmış, kötücül duyguları barındıran ve özgürlükten uzak insan tasviri söz konusu filozofların yaklaşımından farklıdır. Aynı zamanda Rousseau'nun metodolojisi de bu farkı açığa çıkarır. Çünkü Rousseau toplum durumundaki insanın ahlaki olarak yetkinleşebilmesi için doğa durumundaki haline bakılması ve bu halin devamının toplum sözleşmesi ile sağlanmasını önerir.

Tezimizin II. Bölümünde, bu önerinin Rousseau'nun politik ve ahlaki çalışmalarını serimlediği özellikle *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* ve *Toplum Sözleşmesi* kitapları merkeze alınarak doğa durumu ve toplum durumu ikiliği, toplum sözleşmesinde genel irade ve egemenlik kavramları incelenmiştir. Rousseau doğa durumundan toplum durumuna geçişte insanların doğa durumunda sahip oldukları 'merhamet' ve 'öz-sevgisinin' rekabet ve çatışma halinde 'öz-saygı' duyusuna nasıl dönüştüğünü gözler önüne serer. Rousseau her ne kadar idealize edilmiş bir doğa durumu

tasvirine başvursa da uygar toplumdaki devlet ve mekanizmalarından doğa durumundaki özgürlük ve iyilik haline dönülemeyeceğinin farkındadır. Bu nedenle toplum sözleşmesinde her iki dünyanın toplum durumunda bürüneceği ahlaki sistemlerin nasıl olacağına dair reçeteler sunar. Bunların en önemlisi de eğitimidir.

Tezin III. Bölümünde Rousseau'nun doğaya dönüş çağrısındaki idealize edilmiş tutumunun aslında eğitimle insanın doğal durumundaki iyilik ve özgürlük haline nasıl kavuşacağı ele alınmıştır. Bu nedenle Rousseau'nun kendisinden önceki filozofların çoğunun müracaat etmediği bir konu olan ve filozofu bu eseriyle özgün bir konuma getiren çocuğu, çocukluk kavramını ve çocukluğun tarihini incelediği eseri *Émile* merkeze alınmıştır. Rousseau'nun bu eserindeki asıl amacı uygar toplumdaki rekabetçi, mutsuz ve özgür olmayan insanın eğitimle doğal durumundaki barışçıl, mutlu ve iyi insan haline getirilmesinin olanaklarını sunmaktır. Rousseau kaçınılmaz bir biçimde toplumsallaşmayla devlete tabi kalınacağını ve uygarlaşmanın engellenemeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle eğitim ve ahlaki yetkinleşme ile toplum durumundaki insanın doğaya dönük eğitimle kendini gerçekleştirebilmesinin yollarını araştırır.

Sonuç bölümünde ise Rousseau'nun hem zamanında belli kitleleri ve eğitim metotlarına etkileri olan hem de günümüzde de bu etkilerinin devam ettiği eğitim düşüncesindeki noktalara temas edilmiştir.

1. BÖLÜM

ROUSSEAU ÖNCESİ FİLOZOFLARDA İNSAN DOĞASI

Eskiçağ ve Ortaçağ filozoflarının insan doğası üzerine yapmış oldukları açıklamalar, sonradan 17. yüzyıl erken modern dönem düşünürleri ile 18. yüzyıl Aydınlanma filozoflarını da dönüştüren dünya karşısında büyük oranda etkilemiştir. İnsan doğası; özellikle politik tartışmalarda, tartışmanın boyutlarını değiştirmek ve karşı tarafı konuyu saptırarak alt etmeye çalışmak için de ayrıca kullanılır. Bu yüzden 17 ve 18. yüzyıl filozofları, insan doğasının tarih boyunca ve her toplumda aynı olduğunu düşünürdü. Çünkü bu yüzyılın filozofları, insan doğasını ontolojik bir kavram olarak ele alırdı. Fakat insanın edimlerini kontrol eden ve yöneten yine yasaların ortaya çıkarılabileceği düşüncesi, doğa ile insanın birbirine bağlı ve birlikte olduğu düşüncesine sevk eder. Böyle bir düşünce, insan doğasının olduğu gibi kalan ve hareketsiz daim olan bir şeymiş gibi düşünülmesine sebep olur.¹

Eğer David Hume ve Immanuel Kant'ı dışarıda bırakacak olursak 17. ve 18. yüzyıl filozoflarında ortaya çıkan bir diğer sorun, ahlakın ve politika biliminin sanki insan doğasında mevcut bulunan kötülük potansiyelini dizginlemek için olduğu görüşüdür. İnsan doğası olarak adlandırılan kavram, o kadar kötülük potansiyeli ile eşleştirilir ki ahlakın ve dini sistemlerin işi onu durdurmuş gibi kabul edilir.² Hatta öyle ki insan doğasının sebep olması muhtemel olan kötü eylemlerin önüne geçebilmek adına devletler kurulup kontrol mekanizmaları oluşturulmalıdır.

Filozoflar insan doğasının iyi mi yoksa kötü mü olduğunu, zaman içinde değişip değişmediğini tartışırken insanın doğasını değil de çoğu zamanda eylemlerini temele aldıkları görülür. İnsan doğasının hangi türden bir şey olduğu tam olarak ortaya koyulmadıkça yalnızca belli bir kesimin amacına yönelik düşünceler olarak kaldığı görülür. Kimileri toplumu “niçin güvene, saygıya ve insanca davranışa layık olmadığını açıklayan birtakım nedenlerle

¹ Robin George Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990, s. 96-97.

² John Dewey, *Human Nature and Conduct*, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1988, s.3-5.

haklı gösterebilir.”³ Bu düşüncenin arka planında da insan doğasına dair temelde bir güvensizlik olduğu fikri yatar.

1.1. Platon’da İnsan Doğasına Uygun Politik Formun Ortaya Çıkışı

Platon’un politikaya ve eğitime yönelik düşüncelerinde ahlaki olanı da kapsayarak insan doğası yaklaşımına ulaşırız. Platon’un insan anlayışı evrensel bir insan tanımını bizlere vermez çünkü nihayetinde filozofun insan olarak kastettiği Eski Yunan’da hem şehir hem de devlet anlamına gelen Yunan coğrafyasına özgü kültürel ve baskın bir oluşum ama aynı zamanda metafizik bir soyutlamaya da işaret eden *poliste* yaşayan Yunan yurttaşlarıdır.⁴ Kendisinden önceki doğa filozoflarından farklı olarak insan ve toplumu felsefesinin merkezine alan Platon ilk politika filozoflarından biridir. Yine sofistler ile başlayan *physis* ve *nomos* arasındaki gerilimi de özellikle *Devlet* adlı eserinin I. Kitabında Eski Yunan düşüncesini örneklendiren figürlerle özellikle Sofistleri konuşturarak azaltmaya çalışmıştır. Sofistler toplumsal gelenekler ve yasalar olarak doğal düzenin bir parçası olarak görmedikleri *nomosun* karşısına *physisi* yani “insanların arzularına öncülük eden her türlü içgüdüyü temellendiren”⁵ şey olarak yerleştirdiler. Sofistlerin bu yerleştirme faaliyetleri polisin kısıtlı yurttaşlık anlayışının yabancılara ve burjuvazi sınıfına doğru genişletme anlayışının bir sonucuydu. Mevcut yasaların ve kurumların geleneksel temellerine tehditlere⁶ karşılık felsefesinde aristokratik görüşleri savunan Platon’a göre

³ John Dewey, *Özgürlük ve Kültür*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s. 107.

⁴ Paul Cartledge, *Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.19-20.

⁵ Costas Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı*, çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna, Ankara: Dipnot Yayınları, 2015, s.41.

⁶ W.K.C. Guthrie bu tehditlerin “doğa felsefesinden, sofist devriminden ve gizemcilikten” gelen üç yönü olduğunu ifade eder. “Gizemcilerin(mistiklerin) [...] bir insanın dininin, Devlet’e olan ödevleriyle hiçbir ilişkisi olmayıp, salt kendi ruhuyla ilgili olduğunu öğrettiği için [...]. Doğa felsefesinin oluşturduğu tehlike, onun tanrılarının, kent onları Homeros’tan miras almış olduğu biçim içinde, varolmalarının pek de olanaklı olmadığı dersinde yatar; Sofistlerin oluşturdukları tehlike ise, kent yasalarının bununla birlikte, hiçbir tanrısal köken ve dayanakları bulunmadığını savlamalarıyla ortaya çıkar: Yasalar insan tarafından yapılmış olup pekala yapılmayabilirdi de.” Sonuç olarak bu tehditlerin her üçünde de doğa yasaları ve insan koyumu yasalar arasındaki antik çatışma mevcuttur. W.K.C. Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, s. 89.

nomosphysise göre çelişik olmaktan uzaktı, çünkü “her bir varlığın temel normunu kurduğunu göstererek doğanın normatif karakterini yeniden tanımlamak”⁷ gerekiyordu yani doğayı norma göre düzenlemek aynı zamanda aklın otoritesini de sağlamaktı.⁸

Dolayısıyla Platon’un doğa ve insan üzerine söylemlerini anlayabilmek için öncelikli olarak ontolojisineve aklı nasıl ele aldığına değinmek gerekir. Platon’un özellikle *Devlet*’in V.Kitabında ve devamında VI. Kitabında ele aldığı idealar kuramı özetle Sokrates’ten ödünç aldığı bir şeyin gerçek doğasını, özünü incelemek ya da artık Platon’un ifadesiyle ideasını belirlemenin yöntemi haline gelmiş ve onun felsefesinin temelini oluşturmuştur. Platon’un kuramında idealar denilen kavram değışmez bir yapıdır. Platon politika felsefesini oluştururken sürekli değışen polis, iktidar, politik formlara karşılık olarak değışmeyen ve bozulmayan yetkin ve temellere koyabileceği bir şeylerin arayışındaydı. Bu nedenle ontolojisinde evreni ikiye ayırdığını görürüz. İdealar evreni akla dayalı, kendiliğinden iyi, mutlak olan; duyular evreni ya da görünen şeyler dünyası ise değışebilen ve eksik bir yer olarak tasvir edilir. Duyusal evrenin varlığını devam ettirebilmesi için idealar dünyasından pay almaya-yansımaya ihtiyacı vardır.⁹

Platon, ruhun ölümsüz olduğundan bahseder. Canlı varlıkların ruhu olduğunu ancak ruhun ölümsüz olduğunu söyler. Ona göre ruh hareket eder ve yok olmaz. Ruhbedene canlılık vermesi bakımından ona var olma imkânı verir. Aynı zamanda akıl ve ruh insanı diğer canlılardan ayırması bakımından da önemlidir. Ruh, her ne kadar bedenle ilişkili olsa da onun arzularından ayrıştırılmalıdır. Çünkü bedenin arzularını gerçekleştiren bir insanın mutluluğu bulması Platon’a göre pek mümkün değildir.¹⁰ İnsanı insan yapan bedenden ziyade onun ruhu ve akıldır. Fakat duyuların hem karışık hem de çok olması ruhun saflığını bozar. Platon aklı, algıları ve duyularını ruhun kontrolüne verir. Böylelikle ölümsüz olan ruh hem aklı

⁷Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.41-42.

⁸Douzinas, *A.g.e.*, s.41-42.

⁹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 2*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.232-235.

¹⁰ Arslan, *A.g.e.*, s.367-371.

hem de bedeni kontrol edebilir. Bu aşamada ruh her iki âlem arasındaki ontolojik ayrımı buluşturan bir varlıktır.¹¹

Platon'a göre eğitim ile insan doğasını şekillendirmek mümkündür. Platon, çocuğu devlete tabi olarak kabul eder ve mutlak olarak eğitilmesi gerektiği fikrini savunur. Bu yüzden Platon her insanın doğasına uygun olan işlerle varolmasını savunur. Bu konuda eğitimcilerin de kişilerdeki özellikleri kavramaları ve o konularda kişilerin gelişimine katkı sağlamaları gerekir.

“Bu toplumun birer parçası olan sizler, diyeceğim, birbirinizin kardeşisiniz. Ama sizi yaratan Tanrı, aranızdan önder olarak yarattıklarının mayasına altın katmıştır. Onlar bunun için baş tacı olurlar. Yardımcı olarak yarattıklarının gümüş, çiftçiler ve öbür işçilerin mayasına da demir ve tunç katmıştır. Aramızda bir hamur birliği olduğuna göre sizden doğan çocuklarda herhalde size benzeyeceklerdir. Ama arada bir, altından gümüş, gümüşten de altın doğduğu olabilir. Tanrı, her şeyden önce önderlere, doğan çocuklara iyi beklilik etmelerini, içlerine bu madenlerden hangilerinin katılmış olduğunu dikkatle araştırmalarını buyurmuştur. Kendi çocukları tunçla ya da demirle katışık doğmuşlarsa hiç acımayıp, hamurlarına uygun işlere koyacak onları; çiftçi ya da işçi yapacak...”¹²

Buradan hareketle Platon'a göre kimilerinin belirli özelliklerle doğduğu ve kendilerini bu özelliklerine göre yetiştirmeleri, geliştirmeleri gerektiği anlaşılır. Platon'un hem insan doğasında belli şeyler üzerine özel yetiler olduğu hem de bazı yetilerin eğitimle sonradan geliştirilebileceği yönündeki bu bakışının insan doğasına dair açık bir söylemde bulunmasını engeller. Çünkü her halükârda Platon aristokratik bir düzeni savunuyordu ve bu düzen içerisinde kişinin yeri ait olduğu sınıftan ayrı düşünülemezdi.

Platon'un ontolojik görüşleri ile politik görüşleri benzerdir. Ruhta mevcut bulunan iyi, görünenler evreninde erdeme karşılık gelir. İnsan, doğasından kaynaklanan bir iyiye sahip değildir, ancak insanın iyiye dair bilgilere ulaşma çabası ve eylemlerini iyiye göre şekillendirmesi sunucunda erdem sahibi olması mümkündür. Erdem, ruhun aslında bilgisine sahip olduğu iyiyi hatırlaması ve eylemlerini ona uygun olarak gerçekleştirmesidir. İdealar ve görünenler evreni arasındaki ilişkinin bir

¹¹ Ahmet Cevizci, *İdealar Kuramı, Platon' un Felsefesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, s. 5.

¹² Platon, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür, Ankara: Pharmakon Yayınevi, 2019, s.28.

benzeri de toplum ve insan arasında vardır. İyinin olması için iyi eyleme, iyi eylemin olması için de toplum içinde kişiyi o iyi eyleme ya da eylemlere yönlendirecek bir devlete ihtiyaç vardır. Ancak bu devletin kişiyi iyi eyleme yönlendirmesi için ön koşul kendisinin de iyi olmasıdır. “Elbette insan, bir şehir devletinde yaşayan sosyal bir varlıktır, ancak devlet, bireyler üstü bir varlık değildir ve sakinlerinin toplamından farklı veya büyük değildir.”¹³ Bu ise ancak devletin adalet kavramını merkeze koyarak ve en bilgelerin yani filozofların yönetiminde bir devlette mümkün olur. “Tam bir uyumun hüküm sürdüğü ideal toplumda sıradan insan, filozofun entelektüel otoritesine güvenerek mutlu olur.”¹⁴ Platon her insanın en iyi formda yaşayabileceği bir düzen idealize eder.

*“Platon herkesin eşit derecede bilge olduğu ideal bir devlet inşa edecek kadar işini kolaylaştırmaz; insanların gerçekten farklı olduğu gerçeğini kabul eder. Ancak hakikat bilgisinin mutlaka herkese mutluluk ve uyum getireceği idealini savunur.”*¹⁵

Toplum ve devleti oluşturan bireyler arasında iyi bir ilişki olmalıdır. Bu koşulun sağlanması için de insanların adil olması gerekir. “Adil insan deyimiyle, kendi kendisiyle ve komşusuyla doğal olarak iyi ilişkiler kurup geliştirmeye çalışacak bir arada olan bir insan kastedilir.”¹⁶ Buradan hareketle kurulacak olan devlette, onu oluşturan kişilerin kendilerini gerçekleştirebildiği ve mutluluk içinde hayatlarını devam ettirdikleri bir düzen ortaya çıkar.

Devletin temelinde ahlaki bir sistem olacaksa insanlar arasındaki işbölümünün de ahlaki temellere dayandırılması gerekir.¹⁷ Platon devletin üç sınıftan oluştuğunu ifade eder. Birincisi, akıl gücü ile iş yapan, eğitim almış, planlama ve yönlendirme gibi konularda görevli olan yönetici sınıfıdır. “Devlet ile birey arasındaki paralellik ancak mükemmel devlet ve mükemmel birey, yani bilge hükümdar ile tamamlanır.”¹⁸ İkincisi, devleti

¹³Karsten Friss Johansen, *A History of Ancient Philosophy: From Beginning to Augustine*, çev. Henrik Rosenmeier, New York: Routledge, 1998, s. 209.

¹⁴Johansen, A.g.e., s. 209.

¹⁵Johansen, A.g.e., s. 209.

¹⁶Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 114.

¹⁷Johansen, *A History of Ancient Philosophy*, s. 215.

¹⁸Johansen, A.g.e., s. 215.

korumakla görevli, cesaret erdemine sahip, ilkesinin bütünlüğünü amaç edinen askerler sınıfıdır. Askerler yönetici grubunun altında ve onların yönlendirmelerine açıktır. Yöneticiler de askerler de toplumda nitelikli sınıfları oluşturur. Üçüncü sınıf ise tarım, ticaret gibi toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak olan sınıftır. Üçüncü sınıf yönetici ve askerler sınıfına göre kalabalıktır.¹⁹

Mutluluğu sağlayacak olan şey birey ve devlet arasında kurulan ilişkinin temelinde erdem bulunması ile olur. Ona göre bireyin değil, toplumun mutluluğu önemlidir. İnsanı devletin içinde kurulmuş olan mevcut ahlaki yapıda konumlandırır ve bu mutluluğa ulaştırır. İyi ideasına en yakın olan yaşam erdemli yaşamdır. Buna uygun yaşayan insanların yaşadığı toplum da elbet mutludur.

1.2.Aristoteles'te Erdem ve İnsan Doğası

Antik Yunan felsefesindeki bir diğer önemli filozof olan Aristoteles, varlığın özünde bir iyi olduğuna işaret eder. Ona göre varlık bu iyiye ulaşmak üzere eylemlerde bulunur.

“Gerçekten de hareketsiz varlıklarda bir hareket ilkesinin veya İyi'nin var olabileceğini nasıl düşünebiliriz? Çünkü kendinden ve kendi doğasından ötürü iyi olan her şey, bir erektir ve bu bakımdan o, aynı zamanda bir nedendir (çünkü diğer varlıklar bu iyi olana erişmek için varlığa gelirler ve vardırırlar). Yine öte yandan, çünkü erek, bir eylemin varmak istediği amaçtır ve her eylem de bir hareketle birlikte bulunur. O halde hareketsiz varlıklarda ne bu hareket ilkesinin, ne de bir kendinde İyi'nin varlığı kabul edilebilir.”²⁰

Burada bahsedilen hareketin her varlığı kapsamadığı ortadadır. “Her pratik beceri ve her metodik araştırma, her eylem ve her seçim görünüşe göre bir iyiliği amaçlıyor; dolayısıyla haklı olarak her şeyin hedeflediği iyi olduğu ilan edilmiştir.”²¹ Aristoteles, yaşam boyu sürdürülebilecek bir iyiden bahseder. Bu fikirden hareketle erdem üzerine düşüncelerini değerlendirebiliriz. “Erdem bizlere görelî bir ortada bulunan ve ussal bir ilke tarafından ve pratik bilgelik sahibi kişilerin onu belirleyeceği bir biçimde

¹⁹Guthrie, A.g.e.,s. 114.

²⁰ Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.161.

²¹Johansen, A.g.e., s. 376.

belirlenen seçimle ilgili bir ıra (karakter) halidir.”²²O, insanda iki tür erdem olduğunu söyler. Bunlardan biri düşünce diğeri de karakter erdemidir. Karakter erdemi sonradan edinilir, ancak düşünce erdemleri doğuştan gelir.²³ Aristoteles’e göre karakter, doğuştan gelen düşünce erdemlerinin etkisi ile oluşur. Eğitim de karakterin gelişmesi konusunda etkili olur.

Aristoteles’in ahlak anlayışında dünya ve insan üzerine olguları temele aldığı görünür. Onun ahlak felsefesinde erdem ve mutluluk arasında bir ilişki söz konusudur. Onun ahlak felsefesindeki ana amacı insanın iyi olmaya nasıl ulaşacağını belirlemektir. “Aristoteles’e göre mutluluk doğal bir kendini gerçekleştirmedir, ancak ahlaki normlara, diğeri insanlara ve insanın ait olduğu topluma karşı yükümlülüklerle bağlıdır.”²⁴Birey etiği ile toplum etiği arasında çatışma olsa bile ikisinin de amacı mutluluğa ulaşmaktır. Platon’a göre insanlar tüm erdemleri edinemez, ancak erdemli insanlar toplumu da erdemli kılabilir. Aristoteles ise her insan tarafından edinilebilir bir erdem tanımı yapar. İnsanın aklını kullanarak bunu gerçekleştirmesi Aristoteles’e göre mümkündür. Fakat her ikiside klasik ontoloji gereği “...kozmosun, evrenin ve içindeki her şeyin, canlı ya da cansız, bir amacı, telos’u ya da ereği olduğuna inanır. Yunan kozmosu, varlıkların physis’ini, toplumsal örf ve adetin ethos’unu, geleneklerin ve yasaların nomos’unu ve en önemlisi, kapalı ama uyumlu ve düzenli bir evren olarak kozmosu kuran, var olan her şeyin logos’unu ya da rasyonel temelini kapsar.”²⁵

Aristoteles *Nikomakhos’a Etik*’te belirttiği üzere devletin iyiliği kişinin iyiliğinden ön plandadır. Buradan hareketle onun iyiliğinin politik bir iyilik olduğu söylenebilir. Bu düşüncenin arka planında insanın devlete tabi olması ve onun iyi olma halinin de yine devlet tarafından sağlandığı düşüncesi vardır. Devletin varlığıyla iyi hayatı sağlaması kişiyi iyiye ulaştırır. “İyi, insanın yapmak zorunda olduğu bir şey değil, insanın uğruna çabaladığı ve dolayısıyla gerçekleştirdiği bir şeydir. Dolayısıyla ‘iyi’ sadece

²²Guthrie, A.g.e., s. 154.

²³ Aristoteles, *Fizik*, s. 22.

²⁴Johansen, A.g.e., s. 378.

²⁵Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, s.43.

etik bir kavram değildir.”²⁶ Aristoteles’te ahlaki olan ve politik olan birbiriyle ilişkilidir. Kişinin bireysel olarak mutluluğu elde etmesine karşın bunu toplum içinde sağlamanın koşullarını sürdürmesi Aristoteles’e göre daha asil ve daha ilahi bir düzenin parçası olmasını sağlar.

1.3. Ortaçağ Hıristiyan Düşüncesinde İnsan Doğasının Temellendirilmesi

Ortaçağ’dayaygın ve etkili dönemini yaşayan Hıristiyan dini toplum üzerine olan görüşlerde oldukça belirleyici olmuştur. Hıristiyanlığın hem bir inanç hem de bir teoloji olarak sunduğu ilk insanın işlediği ilk ya da asli günah inancı varlık olarak insanı varoluşundan, sıradan insanı ise doğduğu andan itibaren “kötü” olarak konumlandırır.

Tarihi olarak Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra yeni politik temellendirmeler kaynağını Kutsal Kitap aracılığıyla Hıristiyanlık düşüncesinde bulmuştur.²⁷ Bu düşüncenin kuruluşunu sağlamlaştıran aslında Hıristiyanlığı kabul etmeden önce bir pagan olan Augustinus’dur (MS.354-MS.430). Özellikle Hıristiyan düşüncesinin sistemli bir felsefe ve kilisenin resmi ideolojisi hâline gelmesinde oldukça etkilidir.²⁸ Dolayısıyla Augustinus insan üzerine görüşlerini belirtirken aynı zamanda Tanrı inancını da düşüncesinin merkezinde konumlandırır. Hem insan hem de yaşamı inanç çerçevesinde ele alır. Augustinus, insan hakkında bilgi sahibi olmayı önemser ve ona olumlu bir pencereden bakmayı tercih eder. Ona göre insan “ruh ve bedenden oluşan rasyonel bir varlıktır”.²⁹ Augustinus, insanı Tanrı’ya yakın olması bakımından diğer varlıklardan üst bir yere konumlandırır. Onun anlayışına göre Tanrı, evrenin merkezinde ve her şey onun çevresinde olur. İnsan da Tanrı’dan gelmesi bakımından iyidir.

“Ama hakikat Tanrı ile özdeşdir; bu nedenle insanın gerçek varlığı, özgürlüğü ve mutluluğu Tanrı’dan gelir. Böylece Augustinus’un bütün kavramsal dünyası aslında ortaya çıkmıştır; insanın varoluşu Tanrı tarafından yaratılan düzene dayanır, bu düzen

²⁶Johansen, A.g.e., s. 378.

²⁷Douzinas hak ve yasa ayırımında bu geçişi ele alır. Costas Douzinas, *İnsan Hakları ve İmparatorluk, Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi*, çev. Kasım Akbaş ve Rabia Sağlam İstanbul, Bilgi Yayınları, 2017, s.19.

²⁸Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi*, çev. Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984, s. 87-88.

²⁹Johansen, A.g.e., s. 620-621.

hem akıl hem de duyguyu kapsar, çünkü Tanrı'nın düzeni hem hakikat hem iyiliktir ve bilinç ile varlık- bilgi ve bilginin nesnesi örtüşür."³⁰

Fakat insan, Tanrı'ya her ne kadar diğer varlıklardan daha yakın bir yerde konumlanırsa da her zaman eksik kalacaktır. Augustinus, bu eksik kalma sebebini insanın hiçbir zaman Tanrı'da mevcut olan bilgiye erişemeyeceği nedeniyle olduğunu söyler. Ancak insan öğrenme konusunda kendisini geliştirebilir. Öyle ki Augustinus, insan aklını onun özü olarak tanımlar. "Hıristiyan görüşüne göre, insanın yalnız eylemlerinin değil aynı zamanda düşüncelerinin de biricik efendisi, Tanrı'dır."³¹ Johansen, Augustinus'a göre insanın ancak Tanrı ile ilişkisi içerisinde gerçek ve tam insan olabileceği düşüncesinin altını çizer. Çünkü Augustinus'a göre insanlar Tanrı'ya inandıklarında ahlaki eylemler gerçekleştirmeye yönelirler. Tanrı'ya inanma ise ancak yine Tanrı tarafından verilebilir. Fakat inancı olmayan ya da inanç bakımından zayıf olanlar ise kötü davranışlar ve eylemlere yönelirler. Dolayısıyla günah işlemek insanın aslında gerçek varlığından ve Tanrı'dan kopuşudur.³²

Ortaçağı Hıristiyan düşüncesiyle Augustinus ile şekillendiren bir diğer önemli isim Thomas Aquinas'dır (M.S.1225-1274). Aquinas, özellikle adalet kavramı, hak görüşü ve bilgi anlayışında Aristoteles'ten etkilenir.

*"Aristoteles' in dizgesinde Tanrı, hem etkileyici hem de ereksel nedendir. O, aynı zamanda kendisi devindirilemeyen ilk devindiricidir. Bu Aristotelesçi Tanrı ile Hıristiyan Tanrı arasında bir koşutluk kurmak çok daha kolaydı. Gerçekten Aquino'lu Thomas, Aristoteles'in tanrıbilim ve metafiziğinin bütününe kabulde hiçbir güçlük çekmemiştir."*³³

Ancak onun eserlerinden etkilense de bazı konularda onunla ayrı düşer. Özellikle kâinatın yaratıcısının dolayısıyla her şeyin yaratıcısının Tanrı olması ve Hıristiyanlığın temel bir gerekliliği olan evrenin bir başlangıcı olması farkı, Aristoteles'ten ayrı düştüğü konuların başında gelir.³⁴ Bu anlamda Aquinas'ın insan doğası hakkındaki fikirlerinin ise Aristoteles ile

³⁰Johansen, A.g.e., s. 619.

³¹Cassirer, *Devlet Efsanesi*, s. 92.

³²Johansen, A.g.e., s. 625.

³³Cassirer, A.g.e., s. 98.

³⁴Cassirer, A.g.e., s. 95- 118.

Platon arasında bir yerde konumlandığı söylenebilir. Aquinas duyguların hem bedende hem de ruhta bulunması gerektiği görüşündedir. Buna karşın insan doğasını ele alırken daha çok ruh üzerinde durur. İnsan ruhu, her ne kadar beden için bir gereklilik olsa da bedenden ayrı olarak da var olabilir. Aquinas insani dünyada bedeni ruhun etkinliği için bir engel olarak görmez. Çünkü ona göre akıl ve vahiy arasında ya da felsefe ve teoloji arasında bir çelişki yoktur hatta düşünen akıl Tanrı'nın emridir. Aquinas toplumsallaşma içgüdüsünü hem insanda hem da hayvanda ortak olarak görür. Fakat insan doğal ve akılsal olarak yani özgürlüğünün farkında olarak bilinçli bir biçimde Tanrısal temel yükümlülüğünü gerçekleştirerek hak ve adalet düzenini kurmalıdır.³⁵

Douzinas Ortaçağ düşüncesine damga vuran Hıristiyanlığın en başından beri Aziz Paul'a atfedilen herkesin Tanrı karşısında eşit olduğu ifadesinde radikal bir yan olduğunu ifade eder. Her ne kadar bu eşitlik fikrinde politik ya da hukuki bir eşitlikten daha çok dini ve tinsel bir eşitlik hedeflense de soyut insanın yeni bir konumlanması ve birey fikrinin erken bir dönemde düşüncede ortaya çıkışı söz konusudur.³⁶

1.4. Thomas Hobbes'ta Dönüşen İnsan Doğası: Kötülükten Kaçmak

Eski Yunan'ın *nphysis ve nomos*un karşıtlığı, 17 ve 18.yüzyılda, doğa durumu ve toplum durumu olarak karşımıza çıkar. Bu ikilik günümüze doğal hukuk ve pozitif hukuk olarak yansımıştır. Özellikle artık felsefe tarihinde toplum sözleşmecileri başlığı altında yerleştirdiğimiz Thomas Hobbes(1588-1679), John Locke (1632-1704) ve Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) insanların devletleri kurmadan önce başlangıçta bir doğa durumunda olduğunu tasvir etmişler ve yine insanların çeşitli ihtiyaçlar ve gerekçelerle iradelerini devrederek toplumsal düzenlerini oluşturduklarını düşünmüşlerdir. Toplum sözleşmesi kuramcılarının uygar topluma geçişi, doğa durumunu temele alarak yorumlamaya çalışmalarının sebebi aslında devletin ne olduğunun değil, devlet denilen yapının kendi içerisinde nelere

³⁵Cassirer, *A.g.e.*, s. 120-121.

³⁶Douzinas, *İnsan Hakları ve İmparatorluk*, s.19.

dayanması gerektiğini belirlemek istemeleridir. Bu nedenle içselleştirdikleri politik değerlere dayanarak toplum modeli oluşturmaya çalışırlar. Doğal olarak onlar, devletin meydana gelişinden daha çok insanların toplum ve devlete dahil olmadan önce hangi ortak paydalarda buluşulduğunu yani haklar ve birey-devlet ilişkisi gibi konulara ağırlık verirler.

Aydınlanma döneminin şafağında duran Hobbes modern politika ve hukuk felsefesinin önemli filozoflarından biridir. Onun insan doğası anlayışı toplum ve devlet üzerine düşünceleri ile ilişki içerisindedir. Öyle ki Hobbes'un devlet hakkındaki fikirlerinin temelini insan doğası anlayışına dayandığını söyleyebiliriz. İnsan doğasının iyi ya da kötü olma durumuna ait her görüş aynı zamanda devlet fikrini de birebir etkiler. İnsan doğası ile devlet arasındaki ilişki devleti oluşturan temel yapının toplum olması, toplumun da insanlardan oluşmasına dayanır. Kısacası devlet, insanların bir araya gelerek oluşturduğu ve içinde yaşadığı toplum tarafından oluşturulan yapıdır. Douzinas'a göre Platon'dan, Augustinus ve Aquinas'a kadar çoğu filozofun doğal hukuk görüşlerine bakıldığında ortak iyiyi hatta en yüksek iyiyi (*summum bonum*) ulaştıkları ve bu ortak iyiyi genelde Devlet olarak konumlandıkları görülmektedir.³⁷ Bu anlayış aynı zamanda insanın doğasının belli bir amacı olduğu ve bu amaç doğrultusunda kendisini gerçekleştirebileceği mükemmelliği erişmeyi de beraberinde getirir.

Hobbes'un yaşadığı döneme hem İngiltere'de hem de Avrupa'da bitmez tükenmez iç savaşlar ve dini ayrılıklar damgasını vurmuştu. Hobbes'un yaşamı boyunca, eserlerinde de ifadesi bulunacağı gibi, sürekli bir ölüm korkusu kendini gösterir. İçinde bulunduğu çağın etkileri ve bu nedenle hayatta kalma isteği-güdüğü onun hem felsefesini hem de yaşamını etkilemiştir. Dolayısıyla kendisinden önceki politika filozoflarına kıyasla Hobbes için Devlet'in ilkesi ya da varlık nedeni dolayısıyla da onu oluşturan insanların amacı en yüksek iyiliğin (*summum bonum*) gerçekleşmesi değil, en büyük kötülükten (*summum malum*) sakınmak olmalıdır.³⁸ Hobbes'un *De Cive*'de (*Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*) adlı kitabında değindiği bu duruma göre insanı Aristoteles'te olduğu gibi politik bir hayvan (*zoon politikon*)

³⁷Douzinas, A.g.e., 34.

³⁸ Thomas Hobbes, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları, 2018, s. 27.

olarak görmez, tersine insan doğası gereği apolitik hatta asosyal bir varlıktır. Dolayısıyla böylesine bir yaklaşımda insanları toplum içinde yaşamaya ya da devlet kurmaya yönelten nedenleri açığa çıkarmak gerekir. Bu nedenle Hobbes doğa durumu varsayımına başvurur.

Hobbes'a göre insanlar doğa durumunda eşittir. İnsanlar ruhsal ya da biyolojik olarak birbirlerinden farklı olsalar dahi bu durum onlar arasında doğa durumunda ciddi bir ayrıma sebep olmaz. İnsan eksik olduğu yönlerini diğer tam olan yönlerini geliştirerek kapatabilen ya da telafi edebilen bir canlıdır.

“İnsanlar doğuştan eşittir. DOĞA, insanları, bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından öyle eşit yaratmıştır ki, bazen bir başkasına göre bedence çok daha güçlü veya daha çabuk düşünebilen birisi bulunsa bile, her şey göz önüne alındığında, iki insan arasındaki fark, bunlardan birinin diğerinde bulunmayan bir üstünlüğe sahip olduğunu iddia etmesine yetecek kadar fazla değildir.”³⁹

Hobbes'a göre doğa durumunda olumlu gibi gözükense de eşitlik hâli, güvensizlik ortamının oluşmasına sebep olur. Çünkü ona göre “eşitlikten güvensizlik doğar.”⁴⁰ Herkes kendi çıkarlarını ya da Hobbes'un ifadesiyle arzularını takip etmeye başladığında çatışmacı ve haksız bir rekabet ortamı ortaya çıkar. İki kişinin aynı şeyi istemesi ve hatta üzerinde hakkı olduğunu iddia etmesi hâlinde rekabeti de aşan bir durum ortaya çıkar, bu egemenliğin tesis edilmesi demektir. İşte tam da güvensizliğin sebep olduğu savaş ortamının çıktığı noktada Hobbes, insanların güvenli bir ortama sahip olabilmeleri adına herkesin itaat edeceği bir güç olan devlete ihtiyaç olduğunu savunur.⁴¹ Çünkü Hobbes'un en ünlü özdeyişinde olduğu gibi “devlet olmadıkça, herkes herkese karşı savaş halindedir.”⁴²

“Yatağa giderken insanlar kapılarını kilitlerler; yolculuğa çıkmadan önce silahlarını alırlar çünkü soygunculardan korkarlar. Ülkeler, komşularının korkusuyla, sınırlarını kulelerle, şehirlerini surlarla korur. Savaşa tamamen hazır en güçlü ordu bile, zaman zaman barış görüşmelerine girer. Çünkü birbirlerinin gücünden ve yenilme riskinden korkarlar. İnsanlar korktukları için tedbir alırlar; eğer başka çareleri yoksa kaçarak ve saklanarak ama çoğunlukla

³⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022, s. 99.

⁴⁰ Hobbes, *A.g.e.*, s. 100.

⁴¹ Hobbes, *A.g.e.*, s. 100-102.

⁴² Hobbes, *A.g.e.*, s. 100-101.

silah ve savunma araçları kullanarak; bunun sonucu ileri doğru bir adım atma riskini aldıklarında, herkesin diğerlerinin zihnini anlamaya çalışmasıdır. Ve sonunda dövüşürlerse, zaferin neticesi olarak bir devlet doğar; eğer bir anlaşmaya varırlarsa, devlet bir uyumun neticesinde kurulur.”⁴³

Hobbes aslında savaş durumu ile doğa durumunu birbirine eşitler. Hobbes’un kastettiği savaş durumunun, sürekli bir mücadele hâli olduğunu söylemekle beraber aslındadaha çok savaşa sürekli hazırlıklı olma hâli olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu durumun ise daimî bir huzursuzluk ve güvensizlik ortamı sağladığını ve insanların ise psikolojik olarak daimî bir savaş yahut savaşa hazır bulunma hâli içinde yaşayamayacağı açıktır. Hobbes buradan hareketle bu durumun dışına çıkmak için barışı aramak gerekliliğini öne sürer. Hobbes birinci doğa yasası ya da temel doğa yasası olarak belirlediği bu durumu şu şekilde ifade eder: “Akıl, insanların üzerinde anlaşabilecekleri uygun barış şartlarını gösterir. Bu şartlara doğa yasaları da denilir.”⁴⁴ Barış hâlinin olabilmesi için de insanın yapısal ya da içkin özelliklerine bakmak gerekir. Hobbes’a göre insanları savaşa iten özellikler nasıl ki onun yapısına aitse barışı sağlayacak olan özellikler de yine onun yapısında mevcuttur.

İnsanları barışa yönlendiren şey, doğasında mevcut bulunan duygularıdır. Bu duyguların başında hayatını idame edebilmek için gerekli şeyleri çalışarak elde etme umudu ve ölüm korkusu vardır. Bu arzulara yön verecek ve insanlar için uygun olan barış şartlarına işaret edecek şey ise akıldır. Hobbes’a göre akıl, insanların kendi varlıklarını korumalarını sağlar. Aynı zamanda da onları savaş durumuna yönlendiren duyguları frenleyebilir. Buradan da anlaşılacağı üzere Hobbes, bir doğa durumunu varsayar ve bu durumdan insanın aklını etkinleştirerek çıkabileceğini savunur. Doğa yasalarına uyararak ve onları uygulayarak barış durumunda yaşanabileceğini ifade eder.

“Hobbes, insanların sivil toplumları henüz kurmadıkları dönemde içinde yaşadıkları duruma, doğal durum ismini verir. Bu durum açıkça ilkindir. Zira sivil toplumun getirdiği hiçbir avantaja sahip olunmayan bir durumdur bu. Çalışma, karşılığı olmadığı için

⁴³Hobbes, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, s. 26.

⁴⁴Hobbes, *Leviathan*, s. 103.

kimsenin yaptığı bir şey değildir, dolayısıyla üretilmiş ve karşılıklı değiş tokuş edilecek mallar da yoktur, içine girip rahat edilebilecek binalar da. Ne sanat ne yazı vardır ne de insanlığa ait birikmiş bir bilgi bütünü bulunur. Hobbes' un ünlü ifadesiyle, bu durumdaki insan hayatı, "yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısa sürer."⁴⁵

Hobbes'un insanların özgürlüklerinin bilincinde olarak doğa durumunda barışı aramak ve sürdürmesini birinci doğa yasası olarak ileri sürerken, ikinci doğa yasası ise barışı sağlamak için toplum sözleşmesi yapmaktır. Hobbes'ta doğa durumundan sivil duruma geçiş Devlet ile gerçekleşirken aslında işaret ettiği duyusal idraktan akli idrake ulaşmaktır.⁴⁶ Fakat Hobbes'un bahsettiği savaş durumundan çıkabilmek için sınırlandırılmaya ihtiyaç vardır. Bu sınırlandırılma her kişinin, doğada bulunan sınırsız şartlardan ve her istediğine ulaşma hakkından eşit ölçüde feragat etmesi demektir.

"Bu sınırlandırma, herkes için geçerli olacak şekilde, insanların haklarını kendileri dışında bir egemene devretmelerini ifade eden bir sözleşme ile gerçekleşir. Bu sözleşme ile bir egemen güç oluşturulur."⁴⁷

Sözleşme sonrasında doğal durumdaki güvensizlikten kaynaklanan savaş ortamının yerine uzlaşmanın ve güvenin bulunduğu barış ortamı gelecektir. Bundan sonra ise Hobbes'a göre "devletin amacı, bireysel güvenliktir."⁴⁸ Hobbes, hakların sözleşme ile egemen güç olan devlete devredilmesini konu edinir.

"Sözleşme nedir? Karşılıklı hak devredilmesi, insanların SÖZLEŞME dedikleri şeydir.

Bir şey üzerindeki hakkın devredilmesi ile o şeyin kendisinin devredilmesi veya verilmesi arasında bir fark vardır. Çünkü, şeyin kendisi, nakit para ile alım ve satımda olduğu gibi veya mal veya toprak mübadelesinde olduğu gibi, hakkın devri ile birlikte teslim edilebilir: ve şeyin kendisi daha sonra teslim edilebilir."⁴⁹

Sözleşmenin içeriği ve kapsamı filozoftan filozofa değişse de Hobbes'a göre sözleşmede iki taraf mevcuttur. Bu taraflardan biri egemen diğeri ise

⁴⁵ Gökhan Murteza, *Doğal Durum ve Devlet*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, s.46-47.

⁴⁶ Hobbes, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, s. 27-28.

⁴⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2015, s. 275.

⁴⁸ Hobbes, *Leviathan*, s.133.

⁴⁹ Hobbes, *A.g.e.*, s.106.

uyruktur. “Egemen ve uyruk nedir? Bu kişiliği taşıyana EGEMEN denir ve onun egemenlik kudretine sahip olduğu söylenir; onun dışında kalan herkes ise, onun UYRUĞU’dur.”⁵⁰

Egemen, her kişinin iradesini temsil eden bir yapıdır. Devletin asli görevi ceza verme ve cezayı uygulama olarak kabul edilir. Devlet ile kişilerin iradesi arasında birebir ilişki olması sebebiyle herhangi bir adaletsizlikten söz edilmesi durumunda kişi kendisinin de aynı oranda adaletsiz olduğu kanısına varır. Hobbes’un görüşüne göre bireylerin kararı ile egemenin kararı aynı yere işaret eder. Bireyin haklarını egemene devretmesi bakımından egemenin verdiği her karar, yaptığı her uygulama esasında bireyin kararı olarak kabul edilir. Egemen, ihtiyaç duyması halinde hem barışa hem de savaşa karar verebilme yetkisine sahiptir. Aynı zamanda yasama gücü de yine egemene aittir. Hatta yürütme ve yargılama gücü de yine egemene aittir. Bunun sebebi ise Hobbes’un egemenin iradesinin sınırsız olması gerektiği görüşüyle ilgilidir.⁵¹ Hobbes’a göre “Egemen güçten vazgeçilemez.”⁵²

Egemenlik konusunda özgürlük ve uyruk arasındaki ilişki vurgulandığı üzere önem arz eder. Bu ilişki kurulduktan sonra artık insanların ya da uyrukların bağımsız birer varlık olamayacağı eleştirilerine karşın Hobbes’un politika felsefesinde sapma olarak gösteren yan uyrukların ihtiyaç duymaları halinde egemenin kural koyamamış olduğu alanlarda istediklerini yapıp yapmama özgürlüğüne sahip olmalarını öne sürmesidir.

“Uyrukların özgürlüğü nasıl ölçülmelidir. Şimdi, bir uyruğun gerçek özgürlüğünün ayrıntılarına; yani, egemen tarafından emredildiği halde bir uyruğun, adalete aykırı olmaksızın, yapmayı reddedebileceği şeylerin neler olduğuna gelince: bir devlet yarattığımızda, hangi haklardan vazgeçtiğimizi; veya, bir başka ifadeyle, egemenimiz yaptığımız kişi veya meclisin istisnasız bütün eylemlerini kabul etmekle, kendimizden hangi özgürlüğümüzü esirgediğimizi düşünmeliyiz. Çünkü hem yükümlülüğümüz hem de özgürlüğümüz, boyun eğmemiz eylemlerinden oluşur. Bütün inanlar doğal olarak eşit olduğu için, hiç kimse, kendi yaptığı bir eylemden doğmayan yükümlülük altında olmayacağına göre; özgürlük, bu boyun eğmeden alınan kanıtlardan çıkarılmalıdır.”⁵³

⁵⁰ Hobbes, A.g.e., s.136.

⁵¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 273-278.

⁵² Hobbes, *Leviathan*, s.138.

⁵³ Hobbes, A.g.e., s.168.

Hobbes katı bir biçimde “Adalet ve mülkiyet devletin kuruluşuyla başlar.”⁵⁴ görüşündedir. Mülkiyetin korunabilmesi için ise sözleşmeye ihtiyaç vardır. Kişiler, sözleşme sayesinde sahip oldukları mülkiyet haklarını devlet vasıtasıyla koruyabilirler. Eğer devlet olmazsa mülkiyet olmaz, mülkiyet olmazsa herkes her şeye sahip olma hakkını kendinde görebilir. “Adaletin doğası, geçerli ahitlere uyulmasıdır; fakat ahitlerin geçerliliği, insanları onlara uymaya zorlayacak bir devlet gücünün kurulmasıyla başlar ancak ve mülkiyet de o zaman başlar.”⁵⁵ Doğal durumdaki sınırsız arzular gerçekleştirilmek istendiğinde hukuk sivil durumda bariyer olarak ortaya çıkar. Fakat Ernst Cassirer’in belirttiği gibi Hobbes’a yönelik en büyük eleştiri toplum sözleşmesinde insanların tüm kişilik haklarından vazgeçtiği bir an varmış gibi gözükmesidir. Cassirer bu hakkın sadece insanın kendini koruması ve geliştirmesi için evrensel bir hak olduğunu öne sürer.⁵⁶ Fakat Hobbes sivil durumda egemenin birey haklarını aleyhte bir biçimde kısıtlayan önlemlerin aslında egemenin gücünün zayıflaması olarak yorumlar. Dolayısıyla böylesine bir durum doğa durumuna hızlı bir şekilde tekrar dönülmesini sağlar. Hobbes her ne kadar doğa durumunu Amerika’daki yerlileri örnek göstererek gerçek bir durummuş gibi sunsa da kurgusal yanına da işaret eder.⁵⁷ Hobbes’taki doğa durumundan sivil duruma duyusal idrakten akıl idrakine geçiş çizgisel değildir, insan doğası gereği kendi için en iyiyi aramak ve sürdürmek gibi arzuları olsa da savaş, çatışma ve ihtilaf çoğu zaman kaçınılmazdır.

1.5. John Locke: Kişi ve Mülkiyet

John Locke’un (1632-1704) Aydınlanma Çağı’nın en önemli düşünürlerinden biri olduğu kabul edilir. Epistemoloji, eğitim, politika, insan doğası gibi konular ile ilgili kurmuş olduğu düşünce sistemiyle hem kendi dönemini hem de birçok düşünürü etkilemiştir. Öyle ki politika felsefesi çerçevesindeki söylemleri nedeniyle liberalizmin kurucusu sayılmıştır.

⁵⁴ Hobbes, *A.g.e.*, s.114-115

⁵⁵ Hobbes, *A.g.e.*, s.114.

⁵⁶ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, s.175.

⁵⁷ Hobbes, *Leviathan*, s.95.

İnsanın anlama yetisi hakkındaki çalışmaları ile özgün bir epistemolojik bakış ortaya çıkarmıştır.

İnsanın, doğduğu an itibariyle tek başına hayatta kalamayacağı ve kendisi gibi başka varlıkların desteğine ihtiyacı olduğu çağlarca konu edilen bir görüştür. Aslında bu görüş toplum şeklinde yaşamının ana sebebi olarak gösterilir. Her bireyin kendine özgü özellikleri vardır ve toplum bu farklılıkları tek bir bütünün içinde toplar. Bu yüzden de karmaşık olan bir yapıya sahiptir. İnsan doğasından kasıt ise kişinin toplumsal bir canlı olması ve toplum durumundan önce doğuştan sahip olduğu özelliklerle ilgilidir. O yüzden öncelikli olarak bu özellikleri ele almak gerekir.

Locke'a göre doğuştan gelen özellikler sadece eğitim ile şekillendirildiği zaman kişisel yarar sağlayabilir. Çünkü herhangi bir kişi zihnini akıllıca kullanmadığı noktada kendisi için olması gereken iyinin ne olduğu konusunda hata yapacaktır.⁵⁸ Ayrıca eğitim ile kazanılanlar sayesinde ülkeye hizmet etmenin kişinin topluma karşı temel görevi olduğunu söyler.

“Bildiğiniz gibi çocukların iyi bir eğitim alması ana babaların yükümlülüğündedir. Toplumun refahı ve gelişmesi eğitime o kadar çok bağlıdır ki herkesin bu konuya gereken önemi vermesini istiyorum. Herkes eğilimlerini, alışkanlıklarını ve aklının bazı durumlarda kendisine neyi önerdiğini enine boyuna araştırmalı ve açıklığa kavuşturmalıdır. Herkes sorunun çözümüne yardımcı olmalı, farklı mesleklere ahlaklı, çalışkan ve yetenekli insanları yetiştirmek için değişik toplum katmanlarını dikkate alan en kısa, en kolay ve en çok başarı vaat eden eğitim yöntemini desteklemelidir. Burada bütün dikkat gencin kişisel özelliklerine ve çevresel koşullarına yönelmiş olmalarıdır. Çünkü işin başında bunlar dikkate alınıp da yöntem için gerekli önlemler alınır ve düzen sağlanırsa, diğer sorunlar da çok çabuk çözülecektir.”⁵⁹

Locke, insanın doğuştan sahip olduğu yetilerin eğitimle şekillenebileceğini ifade eder. Ona göre herkes toplum hayatı içinde bulunan diğerleri ile uyum içerisinde yaşaması için yaratılmıştır. O nedenle Locke, insanları yaşama hazırlayacak ve barış ortamı hazırlayacak olan

⁵⁸Olkan Senemoğlu. “Locke ve Rousseau’nun İnsan Doğası ve Toplum Düşüncesi”, *İnsan ve Toplum*, C. 7, S.1, (2017), s.192-193.

⁵⁹ John Locke, *Eğitim Üzerine Düşünceler*, çev. Hakan Zengin, İstanbul: Molpa Kültür Yayınları, 2004, s.12-13.

aracın eğitim olduğunu söyler.⁶⁰ Locke, insanın doğuştan bilgiye sahip olmadığı görüşünde olsa da akıl sahibi olması bakımından kendini geliştirebileceğini ifade eder.

Locke da Hobbes gibi doğa durumu ile ilgilenmiştir. Ancak konuya yaklaşımı ve yorumu Hobbes ile aynı değildir. Locke'a göre doğa durumu savaş durumu demek değildir. O, doğal durum içinde savaş durumunun olası bir tehdit olduğunu söyler. Locke'un tasvir ettiği doğal durum savaş değil barış hâlidir. Hatta bu barış hâlinde insanların yardımlaşma içerisinde olduklarını ifade eder. Bu durum içinde hem eşitlik hem de özgürlük durumu mevcuttur. Locke' göre doğal durum:

“İnsanların başkasından izin istemesizin ya da başkasının iradesine bağlı olmaksızın doğa yasasının sınırları içinde eylemlerini düzenleyebilecekleri ve sahiplikleriyle kişilikleri üzerinde uygun olduğunu düşündükleri biçimde tasarrufta bulunabilecekleri yetkin bir özgürlük durumudur. Bu durum ayrıca hiç kimsenin diğerinden daha fazla iktidar ve yetkiye sahip olamadığı, bütün iktidar ve yetkinin karşılıklı olduğu bir eşitlik durumudur.”⁶¹

Locke'a göre insanın özgürlüğü meşruiyetini tamamen doğa yasalarından alır. Fakat burada bahsedilen özgürlük herkesin istediği zaman istediği her şeyi yapabileceği bir görüş olarak ele alınmaz. Doğal durumda insanların bağlı olduğu doğa yasası vardır. Locke'a göre Tanrı aracılığı ile edinilmiş olan haklar her ne kadar eşit olsa da kimseye zarar verme ya da kişi özgürlüğünü kısıtlayacak nitelikteki eylemleri kapsamaz. Locke'a göre doğa yasasının her zaman geçerli olduğu ve insan eylemlerine ölçüt olduğu söylenebilir. Çünkü insan doğası değişmez ve ona uygun olan doğa yasasına bağlıdır. Ona göre insanlar, doğanın sunduğu yetileri kullanarak yasalara dair fikir edinebilir. Doğa yasası, her zaman ve her yerde geçerlidir. Locke bu görüşünü insan doğasına evrensel bir nitelik atfetmeye dayandırır. Eğer bir kişi doğal durumda herhangi bir hak ihlali ile karşılaşırsa bunu yapan kişi ya da kişilere karşı cezalandırma yahut doğa yasası uygulama hakkına sahiptir. Buradaki önemli nokta ise cezanın bundan sonra benzer eylemlerin önüne geçebilmek adına akıl ve eylem arasında bir denge kurularak

⁶⁰ Senemoğlu, “Locke ve Rousseau'nun İnsan Doğası ve Toplum Düşüncesi”, s.195-197.

⁶¹ John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Serbest Kitaplar, 2019, s. 13.

verilmesidir. Fakat bu ceza verme konusunda kişi objektif davranmayabilir ve kine yenik düşebilir. Bu da bir düzensizlik ortamının oluşmasına sebep olur. Tam da bu tarzdaki durumların ortaya çıkmaması için politik toplum oluşturulur. Toplum oluşturulan insanların düzensizlik, tehdit vb. sorunlar yaşamaması adına sözleşmeye ihtiyaç duyulur.⁶² Sözleşme, toplum ve devlet arasında gerçekleştirilir. Toplum oluşturulan insanlar politik iktidar oluşturmak adına haklarını ona devrederler. Böylece özgürlüklerini güvence altına almış olurlar.

Locke'un düşüncesinin temeli mülkiyet kavramına yaklaşımı olarak kabul edilir. Mülkiyetten kastedilen şey sadece mal ve güvenliği değildir. Locke'a göre özgürlük, yaşam gibi alanlar da mülkiyete dâhildir. Doğal bir hak olarak ele aldığı mülkiyet hakkı, ona göre toplumların temelini oluşturur. Hobbes'a göre mülkiyet devlet ile beraber gelen bir kavramdır. Ancak Locke, mülkiyetin doğuştan geldiğini ve doğal bir hak olduğunu söyler. Devlet ise bu doğal hakkı korumakla görevli olan güçtür. Locke'un düşüncesinde zorunluluk olmadıkça politik bir yapı içine girmeye gerek yoktur. Fakat daha önce de belirttiğimiz üzere güvensizlik ortamı beraberinde böyle bir yapılanma ihtiyacını doğurur.⁶³

“Locke’ un doğal durumu, sivil toplum durumundan çok da farklı değildir. İnsanlar, ekip- biçer, mülkiyet edinir, para ile alış veriş eder ve karşılıklı kabul edip vicdanen benimsemiş oldukları bir kurallar ya da doğa yasaları dizisine uyarak barış ve huzur içinde yaşarlar. Bu açıdan bakıldığında, devleti kurup sivil toplum durumunda içine gireceklerinden daha da eksiksiz bir özgürlük durumuna sahiptirler. Merkezi bir otoriteye boyun eğmez, vergi vermez ve sadece kendileri için uygun gördükleri tarzda bir yaşamı sürdürürler. Bu ideal durum Locke’ a göre, insanların sayılarının artması ve yeryüzünde sorun çıkarmaksızın paylaşılacak kaynakların azalması ile giderek tehlikeye girene ve en sonda da artık devam ettirilemeyecek bir duruma gelene dek sürer.”⁶⁴

Locke, geniş anlamda kullandığı mülkiyet hakkına öncelik verir. Kişiler doğal olarak sahip oldukları hakları bir güce devrederler ve bu güç- otorite o

⁶² Yavuz Kılıç, “Hobbes, Locke ve Rousseau’da “Doğa Durumu” Düşüncesi”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S. 2, (2015), s.112-117.

⁶³ Anthony Kenny, *Modern Felsefenin Yükselişi*, çev. Volkan Uzundağ, İstanbul: Küre Yayıncılık, 2021, s.288-301.

⁶⁴ Gökhan Murteza, *Doğal Durum ve Devlet: Felsefi Bir İnceleme*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, s.51- 52.

hakları korur. Bu hak devretme sürecinde insanlar aynı zamanda otoriteye yasa yapma hakkını da vermiş olurlar. Bunla birlikte bir de yürütme organı oluşturulur. Böylelikle insanlar haklarını yürütme kuruluna da devretmiş olurlar.⁶⁵

Locke'un sözleşme düşüncesi ile Hobbes'un sözleşme düşüncesi arasında bulunan en belirgin farklılardan biri Hobbes'un egemene sınırsız haklar verirken, Locke'un yöneticileri sözleşmenin taraflarından biri olarak kabul etmesidir. Eğer yöneticiler insanların çıkarlarını, hakları korumaz ve onlara zarar verecek adımlar atarsa insanların sözleşmeyi iptal etme hakkı mevcuttur. Fakat Hobbes, egemen gücün yetki konusunda herhangi bir sınırı olmadığı görüşündedir. Locke'un bireyi merkeze alan bu görüşü onun liberalizmin kurucularından sayılması konusunda etkilidir. Locke'ta otorite mülkiyete müdahale etmemeli, sadece mülkiyeti korumalı ve güvenliğini sağlamalıdır.

⁶⁵Kenny, *Modern Felsefenin Yükselişi*, s.288-301.

2. BÖLÜM

JEAN-JACQUES ROUSSEAU VE İNSAN DOĞASI

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), yaşadığı çağın fikirleri ve toplumsal olağanlarıyla kendini sınırlandırmamış ve düşünceleriyle felsefe tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Onu çağdaşlarından ayıran özelliklerin belki de en başında modern toplumun dayattığı ya da norm olarak kabul ettiği birçok düşünceyi eleştiri süzgecinden geçirmesi ve çoğunlukla kabul etmemesi gelir. Rousseau hem Fransız Devrimi'ne tartışılmaz büyük etkisi hem de bununla birlikte alışlagelmişin dışındaki söylemleri ve eserlerinden dolayı kimilerince çelişkili bulunması nedeniyle sıklıkla tartışılan bir isim olmuştur. Eserlerindeki özellikle medeniyet eleştirisi bu çelişkinin en temel nedenlerinden biridir.

Leo Strauss, *Doğal Hak ve Tarih (Natural Right and History, 1959)* adlı eserinde modernliğe özgü bunalımın ilk safhasının Rousseau'nun görüşlerinde bulunabileceğini belirtir. Strauss, Rousseau'nun sadece modernliğe özgü görüşlerinin değil aynı zamanda Platon ve Aristoteles gibi klasiklere yönelmesinin de önemini altını çizer.⁶⁶ Fikirlerinin etki alanının büyüklüğü ve çağdaşlarına olduğu kadar klasiklere de yaklaşımı çoğu zaman onun hem aydınlanmaya tabi hem de aydınlanmanın dışında bir filozof olduğu konumlandırımlarının da sıklıkla değişmesine neden olmuştur. Yaşadığı dönemde çeşitli olumsuz eleştirilerle bizzat karşılaşan Rousseau 1776-1778 tarihleri arasında kaleme aldığı ve tamamlanmamış kitabı *Yalnız Gezerin Düşlemleri'nde (Les Rêveries du promeneur solitaire)* kendisini yaralayanbu durumu şu iki cümle ile ifade eder: “İşte, yeryüzünde yalnızım; kendimle başbaşayım; artık ne kardeşim var, ne benzerim, ne de dostum.”⁶⁷, “İnsanların en seveceni, en cana yakını, bu insanlar arasından söz birliğiyle çıkarıldı.”⁶⁸

⁶⁶Leo Strauss, *Doğal Hak ve Tarih*, çev. Murat Erşen ve Petek Onur, İstanbul: Say Yayınları, 2011, s.289.

⁶⁷Jean-Jacques Rousseau, *Yalnız Gezerin Düşlemleri*, çev. Şemsettin Yeltekin, İstanbul: Araf Yayınları, 2013, s.5.

⁶⁸Rousseau, *A.g.e.*, s.5.

Çoğu filozoftan farklı olarak Rousseau'nun eserlerinde sıklıkla otobiyografik unsurlara rastlanır. Altmışaltı yıl süren hayatı boyunca ele aldığı her eserinde kendi hayatındaki anlardan bahseden Rousseau bu özelliğiyle felsefe tarihinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle *İtiraflar* (*Les Confessions*, 1769) adını verdiği eserinde 1712 yılında Cenevrelî Isaac Rousseau ve Suzanne Bernard'ın oğlu olarak dünyaya geldiğini ve bunun da yaşadığı ilk felaket olduğunu yazar. Çünkü annesinin doğumdan kısa bir süre sonra lohusalığa bağlı bir hastalık geçirmesi sonucu hayatını kaybetmiş olmasından dolayı ona göre ilk felaket, kendisinin doğumudur. Hatta kendi doğumunu büyük bir aşkla birbirine bağlı olan anne ve babasının hikâyesindeki acı bir son olarak yorumlar. Bu nedenle hayatı boyunca kaleme aldığı eserlerinde anneliğe ve çocukluğa dair duygusal ve bununla beraber felsefi bir tutum eşlik eder.⁶⁹

Özellikle politika felsefesiyle ilgilenen filozofların felsefi düşüncelerinin kişisel yaşamlarından bağımsız olması mümkün olamayacağı gibi içinde bulunulan çağın etkilerinin de eserlerine yansması bir o kadar doğaldır. Rousseau'nun da eserlerinde kendi yaşamından etkilere sıklıkla rastlanır ve iç dünyası ile felsefi düşünceleri arasında bağın oldukça derin olduğu hissedilir. Bu derinlik bir yandan da Rousseau'nun 17 ve 18. yüzyıl Aydınlanması'nda üslubu, fikirleri ve yaşamı bakımından, birçok filozoftan ayrılmasına neden olmuştur. Fakat bu durum, onun hem başka filozoflar tarafından eleştirilmesine hem de felsefe tarihinde önemli bir yer edinmesine sebep olur. Aydınlanma Çağı'nın önemli filozoflarından biri olan ve özellikle toplum ve eğitim üzerine önemli eserler kaleme alan Rousseau, içinde bulunduğu çağın baskıcı eğitim düzenine taban tabana karşı fikirler öne sürer. Hatta bu durum başkaldırı olarak da tanımlanabilir. Burada söz edilen başkaldırının yıkıcı olmadığı aslında toplum içerisindeki insana dair yeni bir kapı aralamış olduğunun altı çizilmelidir.

⁶⁹ Leo Damrosch, *Jean-Jacques Rousseau*, çev. Özge Özköprülü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.1-3.

2.1. İnsan Doğası Üzerine Düşünceleri

Rousseau toplum, devlet ve insan doğası hakkındaki düşüncelerine eserlerinin çoğunda değinmesine rağmen özellikle *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev (Le Discours sur lessciences et lesarts, 1749)*, *Toplum Sözleşmesi (DuContratSocial, 1762)*, *Émile ya da Eğitim Üzerine (Émileou de l'éducation, 1762)* ve *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşmalar (Le Discours sur l'origine et lesfondements de l'inégalitéparmiles hommes, 1755)* eserlerinde daha çok odaklanır. İnsanı hem ahlak, hem eğitim, hem de toplumsal bağlamda ele alması bakımından felsefenin birçok alanında etkilerini görmek şaşırtıcı değildir. Kendi çağındaki birçok filozofu etkilediği oranda günümüzde de fikirleri popülerliğini korumaktadır. Özellikle çocukluk kavramını kendisinden önceki filozoflarda hiç görülmemiş bir biçimde ele almış olması; çocuğun pedagojik, psikolojik ve biyolojik aşamalarını resmetmesi ve çocukluğun insanın önemli bir aşaması olduğunu vurgulaması yaygın etkisinin en önemli nedenlerinden biridir.⁷⁰

Rousseau'nun bir çocukluk başyapıtı diyebileceğimiz eseri *Émile*'in girişinde felsefesine damga vurmuş “İnsan doğuştan iyi bir varlıktır”⁷¹ görüşüne rastlarız. Aydınlanma Çağı'nda Rousseau'nun alışılmışın dışında bir karaktere bürünmesinin nedenlerinden biri olarak içinde bulunduğu çağın insanın doğası üzerine bakışındaki kötücül yorumlamaların içine dâhil olmaması görülebilir. Aynı zamanda duyulara dair güveninin de bu durumun sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Rousseau bu görüş üzerine gelen eleştirilere yönelik, çelişkilerin insanı olmayı önyargılı bir insan olmaya tercih ettiğini belirtir.

17. yüzyıldaki kriz ve savaş ortamında insan doğasının zalim, bencil olduğunu ortaya koyan birçok fikir ortaya çıkmıştı. Özellikle Hobbes'un “İnsan insanın kurdudur.”⁷² yorumu da doğal durumdaki insanın kaos içinde yaşadığına karşılık gelir. Buna karşılık Rousseau'nun insanı doğuştan iyi insandır ve bu yalın iyi olma hali ise doğa durumundadır. Rousseau'ya göre

⁷⁰Damrosch, *Jean -Jacques Rousseau*, s.501-502.

⁷¹ Jean-Jacques Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 5.

⁷²Hobbes, *Leviathan*, s. 11.

toplum durumunda insanın doğal ihtiyaçları yerine kültürün doğal olmayan ihtiyaçları merkeze koyulduğu için toplum durumunun getirilerinden olan bilimin ve sanatın ise insanı doğal durumdan daha da uzaklaştırdığı ve ona kibirli halini yansıtacak alanlar doğurduğunu ifade eder. *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*'de hem bilim hem de sanatın ahlaki alanda bozulmaya yol açtığını anlatır. Hatta bilginin doğru olmayan kullanımlarla artması yani erdemi destekleyecek bilginin ve uygulayacak bilimlerin önemsenmemesi kişiyi ahlaki olmayan eylem ve düşüncelere sürükler.⁷³

Rousseau, doğa durumunda sanki idealize edilmiş olan bir insan figürü üzerinden insan doğasını açıklar gözükür. Oysa insan üzerine düşünceleri yetkinleşme nitelikleri ve özgür irade bağlamında yorumlandığında ideallik tuzağından uzaklaşmış olur. Rousseau, özgür irade ve yetkinleşme aracılığıyla ayrıca insan ile hayvan arasında keskin bir ayrım yapar. Ona göre hayvanlar, onlara yönelik bir saldırı olduğu zaman harekete geçen ve istedikleri şeyleri elde etmek isteyen varlıklardır. Bu özellik her ne kadar insanlarda da içkin ve mevcut olsa da insandaki özgür irade onu hayvandan ayırır. Rousseau bu ayrımı şu şekilde belirginleştirir: Hayvanları eyleme geçiren şey içgüdü iken, insanı harekete geçiren şey özgür iradedir.⁷⁴

Rousseau'ya göre insan, farklı seçenekleri ayırt etme yetkinliğine sahiptir bu yetkinliği sağlayan özgür iradesi ile istediği seçeneğe yönelmesidir. Hayvanda ise içgüdüsel olan bu yönelme insanda irade ile kendini gösterir.⁷⁵ Rousseau ayrıca yine hayvanlardan farklı olarak insanın sahip olduğu yetileri geliştirme yeteneğini de ön plana çıkarır. Sadece hayvanlar kendi yetilerini geliştirme konusunda insanlar kadar yeterli değildir. Çünkü insanlar hem tür hem de bireysel olarak farklılaşan şartlara uyum gösterebilecek şekilde kendilerini geliştirebilirler.⁷⁶ Rousseau, insanın birilerine zarar verme eğiliminin bencil olma potansiyeli nedeniyle işler hale geldiğini öne sürer. Bir başkasına zarar verme eğilimini göstermeme durumlarını ise merhamet sahibi bir canlı olması ile açıklar. Ona göre

⁷³Nicholas J.H. Dent, *Rousseau Sözlüğü*, çev. Bülent Gözkan, Necati Ilgicioğlu, Ayhan Çiğil, Aliye Kovanlıkaya, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2002, s. 44.

⁷⁴Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, İstanbul: Say Yayınları, 2020, s. 78-81.

⁷⁵Rousseau, *A.g.e.*, s. 78-81.

⁷⁶Rousseau, *A.g.e.*, s. 96.

merhamet (*la pitié*), kişiyi başkalarına zarar verebilme haline getirmeye engel olan bir duygudur.⁷⁷

Rousseau'nun insana dair görüşlerinde insanın doğa durumundaki eylemlerini bu şekilde resmetmesini bulabiliriz. Doğa durumundaki insan uygar toplumdan uzak olması nedeniyle sistemleşmiş ahlak kurallarının yerine merhameti koyar. Platon'da olduğu gibi Rousseau da insan doğasını ayrıca toplum içinde ele alarak fakat insanı toplumun bir parçası olarak doğa durumundan ayrı olarak değerlendirir.

2.2. Doğa Durumunun İnsanları

Rousseau, Aydınlanma'nın hem toplum hem de politikanlayışında vurgulanan eşitlik ve özgürlük gibi kavramları hakkında diğer Aydınlanma düşünürleriyle benzer doğrultuda ilerlerken; akılcı ilerleme hususunda farklı bir konumda yer alır. Çünkü bilimin ilerlemesi ile aklın bozulduğu görüşüne varır ve böylelikle akla dair bakışı nedeniyle de Aydınlanma düşünürlerden ayrılır. Öncelikle akli doğrudan ele aldığı doğal durum yorumunu incelediğimizde bu ayrıma ulaşırız. Ona göre toplumun ve devletin temeli üzerine çalışma yapan hemen her filozof doğa durumunu varsaymış ve hatta sorularına cevap bulmak adına doğal duruma kadar gitmek gerektiğini düşünmüştür. Buna rağmen hiçbir düşünür oraya ulaşamamıştır.⁷⁸

Rousseau'ya göre çoğu filozofun yalın bir doğa durumuna ulaşamaması iki metodolojik yaklaşım nedeniyledir. İlki doğa durumu ve sivil durum ya da toplum durumu arasında artık aşılabilir büyük farklar olmasıdır. Bu nedenle sivil durumdaki insana bakarak doğa durumundaki insan tanınmaz. İkincisi ise kendinden önce doğa durumu hakkında inceleme yapan tüm filozoflar sıklıkla baskı, arzu, açgözlülük gibi kavramlardan söz ederler ve edindikleri fikirlerin doğal durumdaki insanda olduğunu varsayarlar. Rousseau'ya göre bu kavramlara sahip olan doğal değil, uygar veya toplumdurumdaki insandır.⁷⁹

“Rousseau var olan toplumların nasıl işlediğini analiz etmek değil, toplumun doğasını anlık istiyordu ve şaşırtıcı bir sonuca vardı.

⁷⁷Rousseau, A.g.e., s.124.

⁷⁸Rousseau, A.g.e., s. 81-82.

⁷⁹Rousseau, A.g.e., s. 87-88.

*İlk Söylev' de gelişmelerin insanlığı ilkel yalınlığından koparıp yoldan çıkardığını savunmuştu; Eşitsizlik Üstüne Söylev' de ise toplumun var olmasının bir hata olduğu görüşünü öne sürmeye hazırды”.*⁸⁰

Rousseau, doğal durum konusunda konuşabilmek için doğal insanı hayvani bir sistem içerisinde değil de iki ayağının üzerinde durabilen, doğaüstü ve yapay yetilerden uzak, kısacası onu, tam da doğada bulunması gerektiği gibi ele alır.⁸¹ Aristoteles'in düşünmüş olduğu gibi pençelerinin olup olmadığını ya da hayvanlar gibi kıllı olup olmadığını incelemeyeceğini söyler. Bu tasvir ile ilgili sadece varsayımda bulunabileceğini belirtir. Çünkü doğa filozoflarının yaptığı araştırmalar ve anatomi alanındaki bilgileri yeterli değildir. Bu sebeple böyle tasvirlerde bulunmak şüpheli olacaktır.

İnsanı günümüzdeki hali üzerinden ele alarak fikirlerini varsayımsal bir tasvir üzerine değil de kendi gördüğü yapının üzerine kurar. Doğal durumdaki insanı ele alırken onu olabilecek tüm yapay ve doğaüstü yetilerden uzak tutarak doğanın içindeki en yalın haliyle ele alır.⁸²“Onu bir meşe ağacının altında karnını doyurmuş, ilk rastladığı derede susuzluğunu gidermiş, kendisine yemeğini sağlamış olan aynı ağacın dibinde yatağını bulmuş görüyorum.”⁸³ Böylelikle doğal insan huzurla tüm ihtiyaçlarını karşılamış olur. Oysa hayvanların kendilerine özgü içgüdüleri vardır, ancak insanda böyle bir durum söz konusu değildir. Hayvanlar balta girmemiş ormanlarda dahi içgüdüleri sayesinde yiyecek bulabilir, beslenebilir, hayatta kalabilir. İnsanların sahip olduğu böyle bir içgüdü olmamasına karşın onun hayvanları taklit edebilmesi ve hayvanların içgüdülerini içselleştirmesi besinlere ulaşmasını hatta bunu hayvanlardan da kolay yapabilmesini sağlar.⁸⁴

Rousseau'ya göre doğduğundan itibaren hava koşullarına, mevsimlerin değişen şartlarına alışmak konusunda tecrübeli olan insan hem avlanmak hem de kendini ve besinlerini vahşi hayvanlardan koruyabilmek için vücudunu doğaya uygun olarak geliştirir. Varlıklarını korumak için silah ya

⁸⁰Damrosch, *Jean-Jacques Rousseau*, s. 237.

⁸¹Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 93-94

⁸²Rousseau, *A.g.e.*, s. 93-94.

⁸³Rousseau, *A.g.e.*, s. 94.

⁸⁴Rousseau, *A.g.e.*, s. 93-94.

da başka bir alete sahip olmayan insanın vücudunu doğaya uygun bir forma getirmekten başka çaresi yoktur.⁸⁵ “Dünyaya babalarının mükemmel yapılarını getiren ve aynı idmanları yaparak o yapıyı da güçlendiren çocuklar, böylece, insan doğasının sahip olabileceği bütün gücü kazanırlar.”⁸⁶ Doğaya uygun bir form sahibi olanlar hayatta kalırken bunu gerçekleştiremeyenler ise yok olurlar.⁸⁷

Doğa, Rousseau’nun hemen her eserinde karşımıza çıkan bir kavramdır. O, insanın doğası gereği iyi olduğu görüşündedir. Hem *Söylev*’lerinde hem de *Toplum Sözleşmesi*’nde doğal durumdaki insan için onun en iyi hâli olarak söz eder.

“Doğal insan kendisi için her şeydir; sayısal birliktir, mutlak bütündür, ancak kendisiyle ya da benzeriyle ilişkisi vardır. Uygar insan ise paydaya bağlı ve değeri bütünle, yani toplumla ilişkisi içinde olan yalnızca kesirli bir birliktir. İyi toplumsal kurumlar, insanın doğasını değiştirmesini ona görece bir varlık vermek için mutlak varlığını ortadan kaldırmasını ve ben’i ortak birliğin içine taşımasını en iyi bilen kurumlardır; öyle ki her kişi kendisinin artık tek değil, birliğin bir parçası ve ancak bütünü içinde algılanabilir olduğuna inanır.”⁸⁸

Rousseau’ya göre doğal durumda dağınık bir hâlde, tabiri caizse sıklıkla kendisinden önceki filozofların da belirttiği gibi “vahşi” bir hayat sürmekte olan insanlar, hem doğayla hem de diğer canlılarla mücadele edebilmek için bedenleri dışında herhangi bir şeye, oluşuma ya da birliğe ihtiyaç duymazlar. O, vahşi insanın sahip olduğu bedeninin hem güç hem de yetenek bakımından uygar toplumdaki insandan çok daha gelişmiş bir durumda olduğunu şu sözlerle açıklar:

“Vahşi insan, vücudu bildiği biricik alet olduğundan, onu çeşitli şekillerde kullanır; bizim vücutlarımız ise idman yokluğundan buna elverişsizdir ve de mecburiyetlerin onu edinmeye zorladığı gücü ve çevikliği, bizim hünerlerimiz ve ustalığımız elimizden alıyor. O, bir baltaya sahip olsaydı, bileği, o kadar sağlam dalları kırıp koparabilir miydi? Bir sapanı olsaydı bu kadar hızla eliyle taş atabilir miydi? Bir merdivene sahip olsaydı, ağaca o kadar kolay tırmanabilir miydi? Bir atı olsaydı, yarışta bu kadar hızlı koşabilir miydi? Bütün bu makineleri edinip toplayacak zamanı uygar insana verin; vahşi insanı kolayca aşacağından şüphe edilemez ama daha da eşit olmayan

⁸⁵Rousseau,A.g.e., s.94.

⁸⁶Rousseau,A.g.e., s.94-95.

⁸⁷Rousseau, A.g.e., s.95.

⁸⁸Rousseau, *Emile*, s. 8-9.

şartlar altında bir kavga görmek istiyorsanız, o vahşi insanla bu uygar insanı, çırılçıplak ve silahsız olarak birbirinin karşısına koyun; bütün güçlerini aralıksız olarak el altında bulundurmanın, her türlü olaya karşı her zaman hazırlıklı bulunmanın ve her zaman bağdaşık bir bütün olarak kendini göstermenin üstünlüğünü hemen anlayacaksınız.”⁸⁹

Doğal insan böyle bir durumda ustalık konusunda kendisinin hayvanları, güç konusunda ise hayvanların kendisini geçtiğini görmeyi başardığında onlardan korkmamayı öğrenir.⁹⁰ “Sahip olduğu ustalıktan fazla güce sahip olan hayvanlar karşısında insan, daha zayıf olan ama yine de yaşamaktan vazgeçmeyen türlerin durumundadır.”⁹¹ Rousseau’nun doğa durumundaki insan ve hayvan arasında yaptığı bu ayrımlar aslında felsefesinin özgün bir yanına işaret eder. Bu doğa durumunda toplumsallaşmadan (*sociabilité*) farklı olarak yetkinleşebilmesidir(*perfectibilité*).⁹² Aslında yetkinleşebilme özelliği ise insanın doğa durumunda kalmasını engelleyen özelliklerinden biridir.⁹³

Rousseau, doğal durumdaki insanın fiziksel özellikleri ile ilgili bunları söylerken aynı zamanda da kendisinden önceki filozoflardan farklı olarak ayırıcı bir biçimde konumlayacağı insana içkin bir durumdan bahseder. Doğal durumdaki insanın fiziksel özellikleri ile ilişkili olarak insanların kendilerini savunma durumunun olamadığı ve “korkunç düşmanlar” olarak adlandırdığı çocukluk, yaşlılık, sakatlıklar ve her çeşit hastalıktan söz eder. Ona göre doğal sakatlıklar ve çocukluk ya da erişkinliğe geçememe hali tüm hayvanların ortak noktasıdır ancak her çeşit hastalık yalnızca toplum içerisinde hayatını sürdüren insana özgüdür.⁹⁴ Doğal durumdaki insanın yaşayacağı hastalık uygar durumdaki insanın yaşayacağı hastalıklardan daha azdır. Bu durumu uygar durumdaki insanın hastalık kaynaklarının daha çok olmasına bağlar. Doğal durumdaki insanın ilaçlara ve hekimlere gereksinimi yoktur. İyi uygulanmış bir tıp yöntemi her ne kadar yararlı olabilirse de, doğal durumda hastalanmış olan bir kişinin bu durumdan çıkabilmek için

⁸⁹Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.95.

⁹⁰Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.96.

⁹¹Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.96.

⁹²George Armstrong Kelly, “A General Overview”, *The Cambridge Companion to Rousseau*, ed. Patrick Riley, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s.20.

⁹³Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.130.

⁹⁴Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.96-97.

tek umudu doğadır. Tam bu noktada kendi hastalığı dışında korkacağı başka bir şey olmaması bakımından doğal insanın sivil insandan daha üstün olduğunu savunur.⁹⁵

“Tek başına, aylak, avare her zaman da tehlikeyle karşı karşıya olan vahşi insan, az düşünen, düşünmediği zaman hep uyuyan hayvanlar gibi uykuyu sevmiş, uykusu da hafif olmalıdır. Kendi öz varlığını sürdürmek onun biricik özeni, en çok gelişmiş yetileri de ister avına boyun eğdirmek için olsun, ister başka bir hayvanın avı olmaktan kurtulmak için olsun başlıca amacı saldırı ve savunma olan yetiler olsa gerekir; tersine, ancak yumuşaklık ve nefis hazları içinde yetkinleşip olgunlaşabilen organlar ise her türlü inceliğin dışında kaba bir halde kalmış olsa gerekir”⁹⁶

Rousseau'nun doğal durumdaki insana bakışını tam olarak kavrayabilmek için doğal insanın fiziksel özellikleri üzerinden bir incelemeyle beraber insanın bilişsel ve psikolojik durumundan söz etmek gerekir.

2.2.1. Öz-Sevgiden (amour de soi) Öz-saygıya (amour-propre)

Bilişsel yetiler de Rousseau'nun doğal durum düşüncesinde önemli yer kaplar. O, sahip olduğumuz ilk yetinin duyularımız olduğunu söyler. Hatta güvenebileceği tek sadık rehberin varlığını gelişimini borçlu olduğu duyuları olduğunu söyler.⁹⁷ Geliştirilmesi sıklıkla ihmal edilen ve arka plana atılan duyular aslında üzerinde durulması gereken ilk yetilerdir. Duyuları geliştirmenin tek yolu olarak onları çalıştırmayı yeterli görmek hata olur. Onlar aracılığı ile akıl yürütmeyi kavramak ve hissetmeyi öğrenmek gereklidir.⁹⁸ Armstrong Kelly, Rousseau'nun akla karşı olmadığını fakat aklın kolayca yozlaşabileceği ve tutkuların bozabileceği bir yapısının onu duyulara yönlendirdiğini belirtir.⁹⁹

Rousseau'nun akla yönelik bu incelemesinde düşünsel yetileri çok gelişmemiş olan doğal durumdaki insanın hareketlerini mantığından çok duyguları etkilediğiyle ilgilidir; Çünkü doğal insan kendisini tam olarak insanlık duygusuna bırakmış hâldedir. İnsanların doğal durumdayken

⁹⁵Rousseau, A.g.e., s.99-100.

⁹⁶Rousseau, A.g.e., s. 101.

⁹⁷Amstrong Kelly, A General Overview, s. 16.

⁹⁸Rousseau, Emile, s. 156-157.

⁹⁹Amstrong Kelly, A General Overview, s. 16.

birbirlerine karşı şefkatle yaklaşımlarının temelinde de doğaları gereği sahip oldukları merhamet duygusu bulunur. Ona göre merhamet (*lapitié*) doğal durumda olan doğal bir duygudur.¹⁰⁰ Hatta akıla göre önceliği olan iki ilkedен ya da duyudan birisidir. Aynı zamanda doğal durumdaki insan yalnız başına yaşayan ve sadece kendi mutluluğunu düşünen bir varlıktır. Ona göre, insanın içerisindeki merhamet yetisi hem acı çekmesini hem de başkalarına çektirmesini engeller. Doğal durumdaki insan sadece varlığını sürdürebileceği ölçüde şeylere ihtiyaç duyar. Yemek, dinlenme gibi ihtiyaçları da doğa rahatlıkla karşılayabildiği için insanlar arasında bir rekabet içinde olma zorunluluğu yoktur.

Rousseau için doğa durumunda insanın kendine yeter bir yaşam sürdürmesini sağlayan ve özgürlüğünü devam ettirebileceği diğer ilke, merhamet ile beraber,öz-sevgisi ya da ben-sevgisi (*amour de soi*) adını verdiği insanın kendi varlığını korumak isteme duygusudur.¹⁰¹ Rousseau özellikle öz-sevgisi ile kendi onurunu ya da kendini muhafaza etme sevgisini yani öz-saygıyı (*amour-propre*)¹⁰² birbirinden ayırır. Öz-sevgisi kendini korumanın ilkesi ve doğa durumunda ortaya çıkarken, öz-saygı ise karşılıklı ilişkiler biçiminde rekabetle ortaya çıkar ve ister istemez bir toplum içinde bulunma durumunda bir tanınma mücadelesini gerektirir.¹⁰³ Bu nedenle Rousseau'da öz-sevgi olumlu bir tutumu barındırırken, öz-saygı zorunlu olmakla beraber olumlu bir duruma işaret etmez.

2.2.2. İyilikten Kötülüğe Geçiş

Hobbes ile karşılaştırıldığında Rousseau, insanın doğası gereği iyi olmaya ve iyiliğe eğilimli bir canlı olduğu görüşündedir. Ona göre insan doğası gereği kötülükten hoşlanmayan ve kendi türüne karşı merhamet

¹⁰⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 122-123. Ayrıca bkz. Patrice Canivez, "Jean-Jacques Rousseau's concept of people", *Philosophy & Social Criticism*, S 38, No 4, s.399.

¹⁰¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 123.

¹⁰² *Amour-propre* için Rasih Nuri İleri çevirisi esas alınmıştır. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.121,s.218. Rousseau'nun diğer çevirilerinde yer yer sözcük ben saygısı olarak da Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca bkz. "Öz saygı' diye çevrilebilecek "*amourpropre*" ise, "toplum hayatı içinde doğmuş, bireyi kendini başka her şeyden üstün tutmaya götüren, insanlara birbirlerine karşı yaptıkları bütün kötülükleri esinleyen ve onurunda da gerçek kaynağı olan yapay bir duygudan başka bir şey değildir" ve doğal durumdaki insanda bulunmaz." Murteza, *Doğal Durum ve Devlet*, s.43.

¹⁰³ Canivez, *Jean-Jacques Rousseau's Concept Of People*, d.n. 18, s.411-412.

besleyen bir varlıktır. Bundan dolayı da doğal durumdaki insanlar kendi güvenlikleri bir tehlike altına girmediği sürece birbirlerine kötülük yapmazlar. Fakat kendi başına hayatını sürdüren bu doğa durumundaki insanın duyguları sosyal ilişkilerden de yoksun olması nedeniyle zayıftır. Doğal durumdaki insan kendi varlığını sürdürebilmek için gerekli olan güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak ister ve bu nedenle de çeşitli ilişkilere yönelme ihtiyacı duyar. Bu ihtiyaç hâli onun hem mücadele becerilerini hem de zihinsel olarak gelişimini destekleyecek olan düşünme yetisini geliştirmesini sağlar. İnsanın bu zihinsel alandaki kendini geliştirebilme potansiyelionu, doğadaki diğer canlılardan ayıran ve onlardan üstün kılan bir durumdur. Böylelikle hem kendini diğer canlılardan üstün bir hale bürür hem de sorunlarla baş edebilme becerilerini geliştirir. Tüm bu süreçlerin sonucu olarak Rousseau'ya göre bir noktada insanlar arasındaki ilk çekişmelerin meydana geldiği mülkiyet devrimi yaşanır ve doğal durumdaki insan bulunduğu hâlden başka bir hâle geçer.¹⁰⁴

Rousseau, yaşamı boyunca bireysel özgürlükler, toplumun bağımlılık durumu ve halka uygun en iyi formu ortaya çıkaran yönetimin nitelikleri gibi konularda çatışmalar yaşamıştır. *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* adlı çalışması sözünü etmiş olduğumuz çatışma durumlarına cevap niteliğindedir. Bu eserde esasen sanatı ve bilimi uygarlık belirtisi olmaları bakımından ele alır. Ona göre kişinin sanat ve bilime yönelmiş hali olan yurttaşlıkta kamuya dair eylemlerdesavaşçı yön kaybedilmeye başlanır. Kişi, kendini tamamen toplumuna adanmış olan bir yurttaş olma durumundan çıkartıp, sahip olduğu özgürlük durumunu tehlikeye düşürür.¹⁰⁵

Özetleyecek olursak, Hobbes'ta doğa durumu aslında bir savaş durumudur. Ona göre doğa durumu ile savaş durumu arasında bir fark olmadığını ve neredeyse bir eşitlemeye vardığını belirtmiştik. Fakat Hobbes'ta hem doğal durumda hem de savaş durumunda insanlar birbirlerini ortadan kaldırmaya yönelik hareketlerde bulunurlar. Locke ise doğal durumu ve savaş durumunu iki ayrı durum olarak ele alır. Ona göre doğa durumu barış ve iyi isteği olan bir durumken, savaş durumu kötülük ve

¹⁰⁴Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 133-139.

¹⁰⁵ Larry Arnhart, *Platon'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmet Kemal Bayram, Ankara: Adres Yayınları, 2013, s. 222-223.

düşmanlık gibi kavramların meydana geldiği bir durumdur. Yine ona göre temel doğa yasası kendimizi mümkün olduğu sürece korumamız gerektiğini buyurur. Rousseau'da Locke gibi doğal durumdaki insanların özgür ve eşit olduklarını kabul eder; fakat ona göre doğal durumdaki insanların birbirlerini ortadan kaldırma çabasında olduğunu söylemek anlamsızdır.

Rousseaubarışçıl bir doğa durumunu birçok yorumcunun belirttiği gibi sınırsız bir övme olarak sunmaz. Daha çok bu durumun aslında artık ulaşılmaz olduğunu ve aşılması gerektiğini vurgular. Bunu yaparken de gelişim sürecindeki hataların daha en başından itibaren yapıldığını söyler. Ona göre toplumun kuruluşu, aslen mülkiyet çizgisinde oluşturulmuştur. İnsanlar mülkiyet edinmeye yönelik ileriye dönük yetileri ve doğal ihtiyaçları nedeniyle ilk önce doğa durumundaki eşitliklerini ve özgürlüklerini kaybederler. Rousseau'ya göre zaten bu ilk kötülüktür: "... kısacası, bir yanda rekabet, yarışçılık öte yanda çıkar çatışmaları, hep kendi çıkarını başkasının zararına sağlam gizli arzusu. Bütün bu kötülükler, mülkiyetin ilk etki ve sonuçları, doğmakta olan eşitsizliğin ayrılmaz mayet olayıdır."¹⁰⁶ Ona göre mülkiyetin temelde olduğu bu yaklaşımda, insanlar öz-saygı (*amour-propre*) duygularıyla rekabete (*la rivalité*) oradan da kaba kuvvete ve köleliğe sürüklenir.

Rousseau'da doğal durum, diğer düşünürlerin ifade ettiği gibi toplum durumunun ana nedeni değildir. O, doğal durumdan toplum durumuna geçiş evrelerinde dışsal birçok faktörün etkili olduğu görüşündedir. Temelde insanların aralarında etkileşime geçmesi ile toplum durumu olarak adlandırılan yapı oluşmaya başlar.¹⁰⁷

2.2.3. Toplumdan Devlete Geçiş

Toplum, belli kültürel değerleri ve geçmişi paylaşan, bununla birlikte ekonomik ve politik anlamda birbiri ile ilişki içinde olan bütüne verilen addır.¹⁰⁸ Toplumun neliği, onu oluşturan bireylerin arasındaki eylemler temele alınarak açıklanır. Günümüze kadar insanların toplumsal bir yapı

¹⁰⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 149.

¹⁰⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 577.

¹⁰⁸ İsmail Tunalı, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2009, s. 140.

içerisinde yaşadıkları varsayılır. Ancak bu toplumlar devletlerden önce var olmuştur. Hatta toplumlar, ahlaki normları şekillendirmiş ve bunlarla yönetilmeye çalışılmıştır. Ancak zaman içerisinde bireylerin ilişkilerini şekillendirme hususunda başarılı olamamıştır. Bu nedenle doğal insanlar doğa durumunu geride bırakarak politik topluma geçmişlerdir.¹⁰⁹ Rousseau da aynı kendisinden önceki Hobbes ve Locke'un izinden giderek insanların bir doğa durumunda olduğunu düşünmesine rağmen perspektifi oldukça farklıdır. Rousseau toplum içerisinde bireyler arasında ortak çıkarların olduğunu farkındaydı. Özellikle politika felsefesinin büyük filozofları Platon ve Aristoteles'e göre yaşanabilecek en iyi düzen bir topluma ait olmaktır. Onlarla aynı fikirde olmayan filozoflardan biri Rousseau'ydu. Rousseau'ya göre insan doğuştan iyidir. İnsan, topluma dâhil olduktan sonra hem ahlaki değerlerini hem de iyilik halini kaybeder. Bu yüzden, Rousseau'ya göre toplum durumunda mevcut olan kıskançlık, hırs gibi duygular bireyin kötücül bir hal almasına sebep olur. Victor Grovetich'e göre kötülüğün kaynağına ilişkin nedenleri filozoflar sıklıkla insanın doğası, ilk günah ya da toplumda ararken amaçları temellendirerek bunun nasıl engellenebileceğine dair kuramlar oluşturmaktır. Fakat Rousseau Aristoteles'te olduğu gibi insanı politik bir varlık olarak görmediği ve hatta doğası gereği toplumsallaşmaya yönelmenin zorunlu olmadığını düşündüğü için kötülüğün nedenini temellerde değil sonuçlarda bulur.¹¹⁰

Toplum durumunda bireyler zaman içerisinde muhakkak belli konularda rekabete girecek ve düzende bozulmalar oluşacaktır. Öyle ki mevcut haklar bile birbirleri üzerinde öncelik yarışına girmelerine sebep olabilir.¹¹¹

“Yargıları karşılaştırma, üstünlük duygusu, başkalarının onayını alma arzusu: Bunların hepsi ilkel yaşamın sadeliğini zehirleyen ve hiyerarşiye, yoksulluğa, köleliğe, sefalete, mülkiyete ve toplumsal işbölümüne yol açan öz saygının (l'amour-propre) özellikleridir.”¹¹²

¹⁰⁹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Adres Yayınları, 2015, s. 130-132.

¹¹⁰ Victor Gourevitch, *“TheReliousThought”*, The Cambridge Companion to Rousseau, ed. Patrick Riley, Cambridge: Cambridge UniversityPress, 2001, s.205.

¹¹¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 148-149.

¹¹² Christopher Brooke, *“Rousseau'sPoliticalPhilosophy”*, The Cambridge Companion to Rousseau, ed. Patrick Riley, Cambridge: Cambridge UniversityPress, 2001, s.112.

O halde toplum durumunda belli bir düzenin olabilmesi için devlete ihtiyaç ortaya çıkar. Hem güvenli hem de planlı bir düzende yaşanabilmesi için devletin gerekliliği konusunda fikirler vardır. Devlet, genel olarak belirli bir toprak parçasının üzerinde hayatını devam ettiren insanların tabi olduğu politik yapıdır. Devlet, hem toplumda belli bir düzen olmasını hem de toplumun bu düzene uygun olarak yönetilmesini sağlar.

“Devletin mahiyeti ve neliği konusunda çok sayıda alternatif görüş veya öğret geliştirilmiştir. Bütün bu görüşler kabaca üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi, devleti güç ya da iktidar düşüncesiyle ilişkilendirilen ve onu belli bir coğrafya üzerinde meşru güç tekeline sahip kurum olarak değerlendiren bakış açısını ifade eder. İkinci kategoride ise devlet ile ahlak arasında bağ kuran, devletin temelinde hak ve adalet düşüncesinin bulunduğunu ifade eden görüşler yer alır. Üçüncü kategori, devletin, diğer yaklaşımların yaptığı gibi, belli bir düşünce ya da özellikle özdeşleştirilemeyecek kadar karmaşık olduğunu dile getiren yaklaşımla karakterize olur.”¹¹³

Filozofların çoğu devletin gerekliliği üzerine düşünseler de devletin ne olduğu konusunda fikir ayrılığı yaşarlar. Kimilerince devlet denilen politikayapı doğanın devamı iken, kimilerince temelinde sözleşmenin olduğu yapay bir yapıdır. Cassirer özellikle toplum sözleşmecilerinin yani Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'nun devletin kökenini kronolojik olarak açıklamaktan daha çok mantıksal bir anlamla aslında oluşumunun yapay olarak gerçekleştiğini savunduklarını ifade eder. “Aradıkları şey, bir başlangıç olmayıp devletin «ilkeli» yani varlık nedenidir (raison d’etre).”¹¹⁴ Ancak devlet hangi şekilde kurulmuş olursa olsun aynı amaca hizmet etmek için ortaya çıkmıştır. Buradaki amaç ise toplumu oluşturan tüm bireylerin refahını sağlamak ve toplumda bir düzen oluşturmaktır. Fakat doğal hukuk teorisyenleri Hugo Grotius ve Samuel vonPufendorf ile başlayan ve toplum sözleşmecileriyle devam eden gelenekte devlet tek başına bir amaçtan ziyade bir araçtır.¹¹⁵ Bu araç olma hali iktidarın kimde olduğu ve yönetilenlerin konumunun ne olacağı gibi soruları da beraberinde getirmektedir.

¹¹³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2014, s.120.

¹¹⁴ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, s.174.

¹¹⁵ Cassirer, *A.g.e.*, s.144.

2.3. Toplum Sözleşmesinde Genel İrade ve Egemen Gücün Konumu

17. yüzyılın içinde barındırdığı iç savaşlar, çatışmalar ve politik hareketlilik daha önce de belirttiğimiz üzere filozofların politika kuramları üzerinde etkili olmuştur. Rousseau insanların mülkiyet edinmeye duydukları itkiyle –ki bu itki onun için doğa halinin en son sınırır-¹¹⁶ sivil duruma ya da sivil topluma doğru geçişin sağlandığını öne sürer. Bu nedenle Rousseau için Locke’da olduğu gibi mülkiyet doğal bir hak değildir, doğa durumundan sivil duruma geçişi sağlayan nedenlerin en önemlisi olmakla beraber bir hak olarak ortaya çıkışı sivil toplumdadır. Bundan sonrası Rousseau için toplum ya da toplum içinde insanın nasıl konumlandırıldığıdır. Bu nedenle Rousseau, *Toplum Sözleşmesi (Du Contrat Social, 1762)* adlı eserinin giriş cümlesinde insanları olduğu, yasaları da olabilecekleri şekilde ele alacağını yazar. Amacı ise “toplum düzeninde güvenilir ve haklı bir yönetim kuralı bulup bulamayacağını araştırmaktır.”¹¹⁷

Mülkiyet ve eşitlik kavramlarının toplum sözleşmesi fikrini birebir etkileyen konular olduğu ortadadır. Eğer topluluğun bütün mülk üzerinde belli hakları varsayılacaksa kişilerin de mülkleri olabileceğini söyler. İnsanların fiziki bakımdan aralarında eşitsizlik olsa da ahlaki ve yasal bir eşitliğe sahip olacaklarını belirtir. İnsanların akılları ve fiziki güçleri arasında eşitsizlik olsa dahi anlaşma ile haklarını eşit hale getirebilirler.

“Böylece, en güçlüler ya da en zavallılar kendi güçlerini ya da kendi gereksinmelerini başkalarının malı üzerinde bir tür hak, kendilerine göre mülkiyet hakkıyla eşdeğerde bir hak haline getirdikleri için bozulan eşitsizliği en korkunç bir kargaşalık izledi. Böylece, zenginlerin gaspları, fakirlerin haydutluğu, herkesin dizginleri boşanmış tutkuları doğal merhameti ve adaletin henüz zayıf olan sesini boğarak insanları hasis, cimri, özenişli, kötü kişiler haline getirdi.”¹¹⁸

Rousseau’ya göre, toplum doğa durumundaki yapıya göre ne kadar bozulmuş olsa da toplum sözleşmesi ile insanın doğasında bulunan merhamet duygusu kendini gösterebilir. Toplum durumunda üstü örtülmüş

¹¹⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 133.

¹¹⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.3.

¹¹⁸ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s.150.

olan bu duygunun tekrar ortaya çıkarılması gerektiğini söyler. Rousseau merhamet için, “Bizi acı çektiğini gördüklerimizin yardımına düşünmeden koşturan bu duygudur; doğa halinde yasaların, törelerin, erdemin yerini, tatlı ve yumuşak sesine herkesin boyun eğmesi üstünlüğüne de sahip olarak bu duygu alır.” der.¹¹⁹ *Émile*'de de bahsettiği üzere merhamet ve akıl arasında bütünlük kurarak, insanın doğası gereği sahip olduğu merhameti ahlaki bir seçim olan erdeme dönüştürmeyi amaçladığını yazar.¹²⁰ Vicdan ve merhamet birbirinden ayrılamaz iki duygudur. Ahlaki farkındalığa karşılık gelen vicdan, kişinin iç muhakemesi yahut eylemleri üzerinden oluşturduğu içsel yargı mekanizması olarak tanımlanabilir. Bu duyguları toplum sözleşmesi düşüncesinde önemli bir yere konumlandırır.

Rousseau'ya göre yasal bir otoriteden bahsedebilmenin tek yolu anlaşmadır. Güçlü olmak haklı olmak değildir. Bu bakımdan anlaşma güçlü ile güçsüz arasında bir eşitsizlik sağlanmasının önüne geçer. Ona göre, meşru olan tek güç, kişinin sahip olduğu iradedir (*la volonté*). İnsanlar iradelerini devredemezler. “İktidar başkasına geçebilir ama, istem geçemez.”¹²¹ Rousseau bu noktada aslında genel irade (*la volonté générale*) ile özel irade (*la volonté particulière*) arasında ayırım yapar.¹²² Özel irade daha çok doğa durumundaki güç dengesi ile ilgiliyken genel irade egemen ile ilişkinin tesisinde ortaya çıkar.¹²³ Bu noktada egemenliğin sınırları ise ancak toplum sözleşmesi tarafından belirlenir. Genel irade, toplum sözleşmesi aracılığıyla birlik olan bireylerin özgürlüklerini himaye eden bir kavram olarak kullanılır. Rousseau özel iradelerin baskın çıkacağı çeşitli düzenler ya da genel iradeye uyuşmayacağı durumların söz konusu olacağı yerlerin eşitlikten uzaklaşmış toplumlarda olacağını söyler.¹²⁴

Rousseau, 1755 yılından kaleme aldığı *Ekonomi Politik (Le Discours sur l'économie politique)* adlı eserde genel irade kavramının kapsamını açıklar. Ona göre, egemen gücün kaynağının ne olduğunu ortaya koyabilmek için

¹¹⁹ Rousseau, A.g.e., s.123.

¹²⁰ Yıldız Silier, *Özgürlük Yanılsaması Rousseau ve Marx*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2006, s. 59.

¹²¹ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s.23.

¹²² Rousseau, A.g.e., s.36.

¹²³ Rousseau, A.g.e., s.75-76.

¹²⁴ Rousseau, A.g.e., s.75-76.

konu edindiği bu kavram ile yasaların kaynağını, devletlerin her bir yurttaşı için kimin haklı kimin haksız olduğunu belirleyen ve hem bütünü hem de parçayı koruyan kuralların bütününe açıklar.¹²⁵ Rousseau için en genel anlamıyla hukuk ise genel iradenin sonucu olarak ortaya çıkar. Fakat Rousseau burada genel iradeyi halkın iradesi olarak konumlandırırken aslında özel iradenin yani yurttaşın iradesinden söz eder. Kısaca böylesine karılmış bir ortak çıkar kişinin kendi iradesinin belirlediği bir duruma da işaret ettiği gibi hukukun mevcut yasaları da korumasının nedenidir.¹²⁶

Rousseau'ya göre halk tek egemene tabi olmamalıdır bu aynı zamanda özel iradenin baskın çıktığı bir duruma işaret eder. Böyle bir durumda halkın köleleşeceğini savunan Rousseau, toplumsal ve politik çatışmaları belirlemeye çalışır. Ona göre uygar toplumdaki insan kendi menfaatini merkeze koyduğu bir hal içerisinde. Bu da adaletin artık doğal durumda kalmaya yüz tuttuğunu gösterir. Strauss, Rousseau'nun doğal durum tasarımını, ilkel hâlde hayatını idame ettiren insanları tanımlamak için değil, ahlaki bozulmaların ve eşitsizliğin oluşmasına neden olan durum ya da durumların farkına varmak için ortaya koyduğunu belirtir. Fakat doğal durumdaki eşitlik ve özgürlük insanın uygar durumdaki hırslarının önüne geçebilmek için kaynak oluşturur.¹²⁷

Toplum sözleşmesi, toplumlaşma sürecindeki insanların özgürlük, adalet ve eşitliğe ulaşma çabasından kaynaklanır. “Üyelerinden her birinin canını, malını, bütün ortak güçle savunup koruyan öyle bir toplum biçimi bulmalı ki, orada her insan hem herkesle birleştiği halde yine kendi buyruğunda kalsın, hem de eskisi kadar özgür olsun.”¹²⁸ Toplum Sözleşmesi doğal durumdan uzaklaşan dolayısıyla iyi halinden uzaklaşan insanın kötülükten kaçınması, huzurlu ve güvenli yaşaması için ortaya çıkarılan bir sistemdir.

Rousseau'nun ortaya koyduğu şekilde toplum sözleşmesinde savaş ortadan kalkar. İnsan artık kendini yetiştirmiş olduğu bir evrede olduğu için iyi ve kötü arasında ayrım yapabilir ve savaşı veya ihtilafları ortadan

¹²⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Ekonomi Politik*, çev. İsmet Berkan, Ankara: İmge Kitabevi, 2005, s. 12.

¹²⁶ Canivez, “Rousseau's Concept of People”, s. 397.

¹²⁷ Strauss, *Doğal Hak ve Tarih*, s. 289-291.

¹²⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.14.

kaldırarak güce kavuşabilir. “Yani, toplum sözleşmesi yurttaşlar arasında öyle bir eşitlik kurar ki, herkes aynı koşullar altında verdiği sözle bağlanır ve herkesin aynı haklardan yararlanması gerekir.”¹²⁹ Yasaların oluşmasında özgür iradenin olması durumunda devlet insanların ürünü olarak ortaya çıkar. Buradan da anlaşılacağı üzere devlet, halkın üzerinde değil, onun gücü ve iradesinin oluşturduğu bir bütündür. Sözleşmenin tarafları halk veya bireylerdir. Yani sözleşme aslında halkın kendi kendisi ile yapmış olduğu bir anlaşmadır. Böyle bir anlaşmada birey ve yurttaş ayrımı kalkacağından toplumda aynı zamanda bütünlük sağlanmış olacaktır.

¹²⁹Rousseau, *A.g.e.*, s.30.

3. BÖLÜM

JEAN -JACQUES ROUSSEAU VE EĞİTİM

Rousseau *Toplum Sözleşmesi* ile aynı yıl yani 1762 yılında yayımlanan *Émile* kitabında yazılanlar hakkında Paris Parlamentosu tarafından dinsizlikle suçlanarak hakkında tutuklama kararı çıkarıldı.¹³⁰ Kararın nedeni ise “birçok asılsız, iftira niteliğinde, Kilise'ye ve papazlarına nefret kusan, Kitabı Mukaddes'e ve Kilise geleneklerine aykırı, hatalı, günahkâr, dine hakaret eden ve sapkın ifade”lerin olmasıydı.¹³¹ Rousseau'nun doğduğu andan yetişkin hayatına kadar çocuğun gelişim evrelerini anlattığı *Émile* adlı eserinde alışlagelmişin dışında bir bakış ortaya koyduğu herkes tarafından kabul edilir.¹³² Hatta çocukluğu ve çocukluk kavramını tüm boyutlarıyla neredeyse ilk defa ele alan filozofun çocuk eğitiminde bir Kopernik Devrimi yaptığı bile düşünülmüştür.¹³³ Böylesine bir içeriği sahip kitabın dinsizlikle özdeşleştirilmesindeki neden Rousseau'nun ilk günaha değinmeden insanı özünde iyi kabul etmesi ve Hıristiyanlığın baskıcı eğitimini ve doktrinlerini reddetmesiydi.¹³⁴ Rousseau'nun insan anlayışının izleri doğa durumu düşüncesiyle beraber *Émile* kitabındaki eğitim düşüncesiyle beraber açığa çıkar.

Eğitim, yüzyıllardır hem pratik hem teorik alan üzerine yapılan tartışmaların konusu olagelmiştir. *Émile* Rousseau'nun doğal insan arayışının bir eseridir. Çünkü bu eserinde doğal durumdaki hâle en yakın olan çocukluk dönemini temele alır. Bunu *Émile* adında varsaydığı çocuğun tüm gelişim dönemlerini ve nasıl eğitilmesi gerektiğini anlatarak aktarır. Eser özünde uygar toplumun insanlara verdiği zararın nasıl aza indirgenebileceğine dair yaklaşımları ve sivil durumdaki insanı doğa durumundaki insana nasıl yaklaştırılabileceğine dair önermeleri içerir. Fakat

¹³⁰Damrosch, *Jean -Jacques Rousseau*, s. 361-362.

¹³¹Damrosch, *A.g.e.*, 361-362.

¹³² *Émile* eğitim üzerine bir kitap olarak kanıksanmış olsa da Canivez'in belirttiği gibi aslında “İnsanlık hali üzerine [yazılmış bir] uzun bir meditasyondur” Canivez, “Jean-Jacques Rousseau's concept of people”, s.393.

¹³³ Eylem Yolsal Murteza, “Çocuk Haklarının Kısa Felsefi Tarihinde ‘Çocuklar için Felsefe’”, *Kaygı* 22 (3), 2023, s. 687.

¹³⁴Damrosch, *Jean -Jacques Rousseau*, s. 361-362.

Rousseau her ne kadar doğaya dönüş çağrısında bulunan bir filozof olsa da doğa durumuna dönülemez bir noktada olduğunu farkındaydı. *Émile*'de, bir kurgu kitabı olarak, "doğal insanlardan" oluşan bir dünyanın reçetesini sunsa da doğal durumun bir eğitim projesi olarak da gerçekleşmeyeceğini Rousseau biliyordu.¹³⁵ Rousseau'nun *Émile*'i dönemine göre ütöpik öğeleri barındırır da günümüzde realizmi ve metodu eğitimle ilgili birçok düşünceye yön vermiştir.

3.1. *Émile*: Eğitim Üzerine Düşünceler

Émile adlı eserinde naturalist eğitim anlayışını savunan Rousseau'ya göre eğitim, belirlenmiş bir mekanda ve zamanda gerçekleşmez. Çocuk doğduğu andan itibaren hayatı tecrübe etmeye ve eğitime başlanmalıdır. Çünkü insanlar doğdukları andan sonra hem bedensel hem de zihinsel olarak gelişmeye başlarlar.

*"Naturalizmin, özellikle Rousseau' da karşımıza çıkan ikinci versiyonunda ise ' insan sadece doğal bir varlık olarak alınmaz; çok daha önemlisi, o, esas olarak doğal yönüyle ele alınır. Durum böyle olduğunda, doğal olan artık doğüstü olandan ziyade, sosyal/ kültürel olana veya sonradan kazanılana karşıdır. Buna göre, işte bu noktada doğa durumu ile sivil toplum durumu arasında bir ayrım yapan natüralizm, gerçek insanın doğa durumundaki insan olduğunu, insanın doğa durumunda başta merhamet olmak üzere birtakım sahici ve insani duygularla belirlendiğini öne sürer. Onun sivil toplum durumuna geçişle birlikte, mülkiyetin ve öz- çıkarın etkisiyle kendisindeki insanlığa olduğu kadar başkalarına da yabancılaşacağını söyler. Eğitim işte bu ikinci anlam içinde insanın gerçek doğasına, hakiki özüne uygun bir gelişmeyi, yitirilmiş insanlığı daha yüksek bir düzeyde ele geçirmeyi amaçlayan bir süreç olarak görülür."*¹³⁶

Rousseau çocuğun hayatına bir eğitmen girene kadar hem çevresi hem de ailesinin onun eğitilmesi konusunda etki sahibi olduğunu belirtir. Rousseau oldukça özgün bir biçimde kendisinden önceki filozoflarda olduğu gibi çocukları küçük yetişkinler olarak görmez.¹³⁷ Ona göre nasıl filozoflar sivil durumda doğa durumundaki insanı arıyorlarsa, aynı metodolojik yanlışlığı çocuğun içindeki yetişkini ararken yapıyorlardı.

¹³⁵ Armstrong Kelly, "A General Overview", s.26.

¹³⁶ Ahmet Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul, Say Yayınları, 2011, s. 86.

¹³⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2015. s. 273-278.

“Her şey, yaratıcının elinden çıktığında iyidir; insanoğlunun elinde bozulur. İnsanoğlu bir toprağı başka bir toprağın ürünleriyle beslemeye, bir ağacı başka bir ağacın meyvelerini taşımaya zorlar; iklimler, elementleri, mevsimler birbirine karıştırır, karmakarışık yapar; köpeğini, atını, tutsağını sakatlar; her şeyi altüst eder, her şeyin biçimini değiştirir, biçimsizliği, aykırı yaratıkları sever; hiçbir şeyi, hatta insanı bile, doğanın yaptığı şekliyle istemez. İnsanın; eğitim yerine eğitilen bir at gibi, kendisi için eğitilmesi gerekir; onu, bahçesindeki bir ağaç gibi, kendi tarzında yetiştirmelidir.”¹³⁸

Rousseau, insanın eğitimini beş döneme ayırır. Bu dönemleri insanın biyolojik, psikolojik ve zihinsel gelişimini ele alarak inceler. “Doğayla ya da toplumsal kurumlarla savaşmak zorunda kalındığında, bir insan ya da bir yurttaş oluşturma arasında bir seçim yapmak gerekir: Çünkü ikisini aynı anda olamayız.”¹³⁹ Rousseau’ya göre eğitimin temel amacı çocuğun kendisi için eğitilmesidir. Çocuğa mutlu olmanın yolları, yetilerinden faydalanmak ve kendine yetebilmek konularında kendini geliştirebileceği bir eğitim verilmelidir. Bu önerilerde Rousseau’nun yaşadığı çağdaki eğitim sistemini eleştirmesi ve dinsizlikle suçlanmasına neden olan öğeler mevcuttur. Çünkü ona göre dönemin eğitiminde çocuklar vicdandan yoksun, özgürlük ve yetileri konusunda bilinçsiz yetiştirilmekte ve hem zihinsel hem de fiziksel açılardan yeterli eğitimi alamamaktadırlar. Bu durumu önlemek için eğitim süresince çocuk aktif halde olmalı ve deneyimlerinden çıkarımlara varmalı, bu çıkarımları birçok açıdan değerlendirmeli ve her yönden kendini geliştirmelidir. Tüm bunların olabilmesi için en temelde ihtiyaç duyduğu kavram ise özgürlüktür. “İnsanları bağımsız ve özgür yapan, bilek gücünden çok yüreklerindeki ılımlılıktır.”¹⁴⁰ Kişi özgür olduğu bir eğitim sürecinde kendini her açıdan geliştirecek adımları atma gücünü kendinde bulur ve süreci hayatının diğer aşamalarında da devam ettirebilir. İnsanlara her yaşta, her durumda insan olmaları gerektiğini hatta bu gerekliliğin aslında ilk görev olduğunu söyler.¹⁴¹

Her anlamda özgür bir ortamda yaşayan çocuk birçok yönden kendini geliştirebilir. Doğal durumdaki görüşüne atıfta bulunarak fiziksel anlamda aktif olan birinin başkalarına ihtiyaç duyma olasılığının da her geçen gün

¹³⁸ Rousseau, *Emile*, s. 5.

¹³⁹ Rousseau, *A.g.e.*, s. 8.

¹⁴⁰ Rousseau, *A.g.e.*, s. 321.

¹⁴¹ Rousseau, *A.g.e.*, s. 68.

azalacağı söylenebilir. Çocuğun bedensel gücü artmaya başladıkça çocuk diğer alanlarda da kendi yeterliliklerini görmeye başlar. Bunun devamında da çocuğun kendine dair farkındalığı artar ve kendini tanıma sürecine girer.¹⁴²

Rousseau'ya göre, bir çocuğun bilgiye başkası aracılığıyla ulaşması ile kendi çabası sonucunda ulaşması arasında fark vardır. O, çocuğun kendi başına ulaştığı bilgiyi daha güvenli ve yalın olması sebebiyle daha çok önemser. Çocuğun bir bilginin tamamına başkaları aracılığıyla ulaşması yerine kendi çabasıyla parçadan bütüne giden bir yol izleyerek daha temel bilgiler edinmesinin mümkün olacağını düşünür. Böylece çocuk başkalarının etkisi olmadan kendi gelişimine katkı sağlayacak bir sürece girmiş olur. Bu bilgiye ulaşma süreci onu zihinsel ve psikolojik olarak geliştirir. Böylece Rousseau'ya göre çocuk, zihnini herhangi birinin etkisi olmadan kullanmayı öğrendiğinde kendini farklı alanlarda geliştirebilecek olan gücün de kapılarını aralamış olur.¹⁴³ Bu da tam olarak Rousseau'nunasında eğitim ile ulaşmak istediği noktaya işaret eder. Çünkü Rousseau için çocuğa verilecek ahlaki eğitim de oldukça önemlidir. Öncelikli olarak onun iyi ve kötü kavramlarını ayrıştırabileceği bir alan verilmelidir. Çocuklar bu iki kavramı zihinsel yeterlilikleri henüz gelişmediği için algılayamazlar ancak doğru davranış örnekleriyle onlara ahlaki eğitimin küçük adımlarının atılabileceğini söyler. Temelde verilecek olan ilk iyi davranış ise başkalarına zarar vermeme bilincidir.¹⁴⁴

Rousseau, insanın kendine en yüksek yararı sağlayabileceği ve kendini birçok yönden geliştirebileceği bir eğitim amacına sahiptir. Özgürlük, zihinsel gelişim, fiziksel gelişim ve ahlakı farklı açılardan ele aldığı ve insanın mutlaka kendini geliştirmesi gerekenler alanlar olarak gördüğü bu sistemde çocuğun kendine her anlamda yeten bir birey olmasını hedefler.

3.2. *Émile*'de Eğitimin Evreleri

Rousseau, eğitimi insan hayatının doğumdan ölüme kadar belli evrelerini gözleterek beşe ayırır. *Émile*adlı kitabını bu evrelere göre

¹⁴² Rousseau, *A.g.e.*, s. 67-68.

¹⁴³ Rousseau, *A.g.e.*, s. 225-227.

¹⁴⁴ Rousseau, *A.g.e.*, s. 103-104.

şekillendirir. Bu evrelerin ilk ikisi *Doğa Çağı* olarak adlandırılır. İlk olarak 0-2 yaşı kapsayan bebeklik dönemi ile 2-12 yaş arası ise çocukluğun olduğu dönemdir. Eğitimin en önemli olduğu 12-15 yaş arasındaki döneme *Güç Çağı* der. 15-20 yaş arası *Akıl ve Duygular Çağı* olarak nitelendirdiği dönem ise ergenlik ve gençlik dönemine karşılık gelir. Bunun sonrasında ise Émile'inaşık olduğu dolayısıyla daha başka bir sorumluluk alanına yöneldiği olgunluk dönemine 20-25 yaş arasını karşılık gelen *Bilgelik ve Evlilik Çağı*der.¹⁴⁵

3.2.1. Doğa Çağları

Rousseau'nun 1762 yılında yayımladığı *Toplum Sözleşmesi* ve *Émile* adlı kitaplarının ilkinde doğa durumundaki insanı, ikincisinde ise eğitimdeki insanı anlatır. Kitabında anlattığı Émile kurgu karakteri özel bir eğitim alır, Rousseau onu ideal bir yurttaş olarak kamu kurumlarındaki bir eğitimin içinde sunmaz.¹⁴⁶ Rousseau *Doğa Çağı* olarak adlandırdığı bu evreyi iki aşamada inceler. İlki 0-2 yaş arası bebeklik döneminde insanı ihtiyaçlarının belirlediği evre, 12 yaşına kadar olan ikinci evresi ise bebeğin konuşmasıyla başlar ve yine ihtiyaçlar belirleyici olsa da ihtiyaçlar arasındaki farkı ayırt edebileceği bir dönemdir.

3.2.2.1. Bebeklik Dönemi

Rousseau'nun bu evresi günümüzde bebeklik olarak tanımladığımız zamana karşılık gelir. Doğduğumuz andan başlar. Bu dönemde bebek öğrenme potansiyelini her ne kadar içinde barındırsa da insanın ihtiyaçlarını giderme ve karşılaştığı durum ya da durumları ayırt edebilme becerisinden yoksun olduğu dönemdir. Rousseau bu dönemdeki eylemlerin sadece mekanik olduğunu belirtir.

“Öğrenme becerisiyle doğuyoruz, ama hiçbir şey bilmiyoruz, hiçbir şeyi tanımıyoruz. Tamamlanmamış, yarı yarıya oluşmuş organların içinde zincirli olan ruh kendi varlığının bilincinde bile

¹⁴⁵ Eğitimin evrelerinde Rousseau'nun *Émile* kitabının Fransızca edisyonundaki ara başlıklar esas alınmıştır. Bkz., Jean-Jacques Rousseau, *Émile ou de l'éducation*, PhiloSophie, 2018. Ayrıca Bkz. Cevizci *Felsefe Tarihi* 100

¹⁴⁶Canivez, A.g.e., s.394-395.

değildir. Yeni doğan çocuğun hareketleri, çılgınlıkları, bilgiden ve iradeden yoksun, tümüyle mekanik sonuçlardır.”¹⁴⁷

Rousseau, bebeği eğiten ilk kişinin onu emziren kişi olması ve herhangi bir zorunluluk yoksa emzirmenin anne tarafından yapılması gerektiğini söyler. Eğer herhangi bir durum nedeniyle bir sütanne ihtiyacı olursa bu sakıncalı durumdan tek yolla kurtulabilinir. Çocuğun, annesi dışındaki başka bir kadın tarafından sevildiğini hissetmesi ve bağ kurması gibi sakıncalı durumların önüne geçebilmek için sütannelere hizmetçi gibi davranmak hatta çocuklara onları küçümsemeyi öğretmek gerektiğini savunur. Böylece hem çocuk sütanne ile bağ kurmayacak hem de sütanne işi bittikten sonra bebeği görmek istemeyecektir. Böylelikle bebek ile annesi arasındaki ilişkiyi zedeleyebilecek tüm durumlar ortadan kaldırılmış olur.¹⁴⁸ Sütannenin işi bittikten sonra gitmesi ve çocuğun ona karşı- ona süt vermiş bir kadına karşı- bir şey hissetmemesi hatta küçümsemesi durumu onda bir ahlaki davranışa dönüşür.

Çocuğun beslenme sürecinde sütannenin değişmesini doğru bulmaz. Sütannenin değişmesi durumunda çocuk bir karşılaştırmaya girebilir ve bu da onun eğitmenlere karşı bakışını olumsuz etkileyebilir. Öyle ki sonraki dönemlerinde onu eğitecek olan kişilere karşı otorite tanımaz bir tavır sergilemesine sebep olabilir ya da otoritenin onun üzerindeki etkisini azaltabilir.¹⁴⁹ Rousseau, sütannenin kendi yediklerini de kontrol etmesi gerektiğini söyler. “Köylü kadınlar, kentli kadınlara oranla daha az et ve daha çok sebze yerler; bu bitkisel rejim de onlar ve çocukları için zararlı olmaktan çok elverişli gibi görünüyor.”¹⁵⁰ Sütannenin bitkisel ağırlıklı beslenmesinin sütü daha fazla ve sağlıklı yapacağını düşünür. Ona göre, çocuğun dişleri çıkana kadar süttan kesilmemesi ve ek gıdaya geçilmemesi gerekir. Dişleri çıktıktan sonra da bitkisel ağırlıklı beslenmesine özen gösterilmelidir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Rousseau, *Emile*, s. 42.

¹⁴⁸ Rousseau, *A.g.e.*, s. 17-18.

¹⁴⁹ Rousseau, *A.g.e.*, s. 35-37.

¹⁵⁰ Rousseau, *A.g.e.*, s. 37.

¹⁵¹ Rousseau, *A.g.e.*, s. 36-37.

Rousseau, “Aile yaşamının çekiciliği ahlaksızlığa karşı panzehirdir”¹⁵² der ve ekler, “Aile canlı ve coşkulu olursa, ev işleri kadının en sevdiği uğraşı, ev kocanın hoş bir eğlencesi durumuna gelir.”¹⁵³ “Herkesin asıl görevine dönmesini istiyorsanız, işe annelerden başlayın”¹⁵⁴ diyen Rousseau, annenin ve çocuğun karşılıklı olarak görevleri olduğunu ve biri olmazsa diğersinin de olmayacağını belirtir. Anne ve çocuk birbirine karşı özenli olmalıdır. Çocuk, anne tarafından doğaya uygun olarak yetiştirilmelidir. Çocuk doğayı ne kadar tanır ve bilirse olası tehlikelere karşı kendini koruyabilmeyi de o kadar öğrenir. “Neredeyse tüm ilk yaş hastalık ve tehlike içinde geçer; doğan çocukların yarısı sekiz yaşından önce ölür.”¹⁵⁵ Bu nedenle çocuk doğanın sınavlarını tecrübe etmeli ve yaşamını devam ettirebileceği yetileri kullanabilmelidir. Çocuğun sağlıklı yetişebilmesi için doğanın her hâlini deneyimleme fırsatı bulması ve fiziksel olarak da kendini doğaya karşı güçlü hale getirmesi gerekir.¹⁵⁶ Özellikle doğa ya da içgüdüler çağında hem bedensel hem de ruhsal gelişim için anne ve babanın çocukla ilgili konularda birlikte hareket etmeleri oldukça önemlidir.

*“Kentler, insan soyunun uçurumudur. Birkaç kuşak sonra soylar ölür ya da yozlaşır; onları yenilemek gerekir, bu yenilemeyi sağlayan da her zaman kırlardır. Öyleyse çocuklarınızı, deyim yerindeyse, kendilerini yenilemeye ve çok kalabalık yerlerin sağlıklı havasında kaybedilen gücü tarlaların ortasında yeniden kazanmaya gönderin.”*¹⁵⁷

Rousseau’ya göre, annenin emeği ile toplumun kurtuluşu mümkündür. Annenin çocuğuna yabancılaşmış olmasının bozulan ahlak düzeninde birebir etkili olduğunu söyler. Rousseau’nun içinde bulunduğu çağda anaokulu gibi yerler söz konusu değildir. O nedenle baba çalışan, anne ise çocukla evde kalan kişidir. Rousseau’ya göre gerçek eğitimci olan kişi anne değil, babadır. *Émile*’de açıkça ifade ettiği üzere; “Baba topluma uygun insanlar hazırlamaya, devlete vatandaş yetiştirmeye mecburdur, çocuklar

¹⁵²Rousseau, *A.g.e.*, s. 19.

¹⁵³Rousseau, *A.g.e.*, s. 19.

¹⁵⁴Rousseau, *A.g.e.*, s. 18..

¹⁵⁵Rousseau, *A.g.e.*, s. 20.

¹⁵⁶Rousseau, *A.g.e.*, s. 21.

¹⁵⁷Rousseau, *A.g.e.*, s. 40.

kendi anneleri tarafından beslenip büyütülmelidir ve gerçek eğitimci babadır.”¹⁵⁸

Rousseau, tüm çocuklarını yetiştirme yurduna bırakmış bir filozof olması bakımından bu konuda oldukça eleştirilmiştir. *İtiraf*lar aldı eserinde kaleme aldığı üzere annelik, babalık kutsaldır ve tam anlamıyla bu kutsal görevi yerine getiremeyecek olan ebeveynler, çocuklarını yetiştirme yurdu aracılığıyla devlete emanet etmelidir. Kendisi ve eşini de çocuk büyütme konusunda eksik görmesi nedeniyle tüm çocukları yetiştirme yurdunda büyümüştür.¹⁵⁹ Kendi çocuklarını yetiştirmemiş-yetiştirememiş olsa da *Émile* adlı eseri kalemi alarak başka çocukların yetiştirmeleri konusunda yenilikçi yorumlarda bulunmuştur.

*“Çocukların her zaman uyanık tutulmaları gerekir ve bunun yolu sıkıcı eğitim değildir; çocuklar böyle bir eğitimi kesinlikle anlayamazlar ve nefret ederler bu eğitimden; çünkü, onları hareketsiz hale getirir; ama çocuklara hoşlanacakları ve zevk alacakları bir eğitim verilmelidir ve bu eğitim gerektiğinde onları hareketli kılmalı ve tek çekici yanı da bu olmamalıdır.”*¹⁶⁰

Rousseau, bu dönemde çocuğun fiziki gelişimine zarar verebilecek bazı tutum ve davranışları eleştirir. Bu tutum ve davranışların başında da kundaklamak gelir. Bebeklerin kundaklanmaması gerektiğini söyler. Bu dönemde çocuğun hareket etmesini onun doğal bir ihtiyacı olarak görür. Ancak çocuk kundaklandığında onun hareket kabiliyeti elinden alınır ve fiziksel gelişimi olumsuz etkilenir. Öyle ki vücut yapısı dahi bozulur. Ayrıca kundaklama sadece fiziksel değil psikolojik gelişimi de olumsuz etkiler.¹⁶¹ Yeni doğmuş bir bebeğin kendine zarar verebilecek güçte olmaması sebebiyle yapılan bu uygulamayı gereksiz bulur. Hem anne hem de sütannenin çocuğun hareketlerini kısıtlamak yerine onunla ilgilenmeyi tercih etmesi gerekir. Kundak yüzünden yeryüzünde karşılaştığı ilk duygular üzüntü ve acı olan çocuk ilerideki hayatında öfkeli, gaddar birine

¹⁵⁸Rousseau, *A.g.e.*, s. 17.

¹⁵⁹ Rousseau'nun kendi babalığıyla ilgili değerlendirmeleri için bkz. Damrosch, *A.g.e.*,s. 190-194.

¹⁶⁰ Jean-Jacques Rousseau, *Anayasa Projeleri*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları, 2008, s.103.

¹⁶¹Rousseau, *Emile*, s. 14.

dönüşebilir.¹⁶² Kundaklanmış bir çocukla kundaklanmamış bir çocuğun arasında gelişim bakımından farklar olacağını söyler.¹⁶³

“Çocuk kılıflarından çıkıp da tam solumaya başlamışken, onun daha sıkışmış durumda kalacağı başka kılıflar içine konmasına izin vermeyin. Ne baş yastıkları, ne sargılar, ne kundan olmalı; kollarını bacaklarını tümüyle serbest bırakan ve ne hareketlerini zorlaştıracak kadar ağır ne de havanın etkisini duymasını engelleyecek kadar sıcak, bol ve geniş kundak bezleri kullanılmalı.”¹⁶⁴

Rousseau’ya göre çocuk nesnelere ayırt etmeye başladıktan sonra seçim yapmayı öğrenmelidir. Nesnelere, çocuğun ilgisi çekmesi oldukça normaldir. Ancak insan tanımadığı her şeyden korkma eğilimindedir. Bu nedenle çocuğa farklı nesnelere, hayvanlar, tuhaf böcekler göstermek gerekir. Böylece Rousseau’ya göre, çocuk onlara başka insanların temas ettiğini ve normal davrandıklarını gördüğünde kendi de aynı davranışı devam ettirir. “Örümcek derdi olmayan temiz evlerde yetiştirilmiş çocuklar örümcekte korkarlar ve bu korku çoğu zaman büyüdüklerinde de geçmez”¹⁶⁵ der ve ekler: “Ben örümcekte korkan, ne erkek, ne kadın ne de çocuk, hiç köylü görmedim.”¹⁶⁶

Rousseau için tüm diller başlı başına bir sanat yapıtıdır. Tüm insanların ortak bir dile sahip olduğunu ve bu dilin de konuşmaya başlamadan önceki evrede kullanılan dile karşılık geldiğini söyler. Ancak kendi dilimizi kullanmaya başladıktan sonra bu dilin unutulduğunu anneler ve sütannelerin çok iyi bildiğini söyler. Mimik ve jestlerin de devreye girmesi ile bebekler anne ve sütannelerine ne istediklerini bu dil aracılığıyla anlatırlar. Bu dönemde yüz kaslarının da oldukça esnek olması iletişimi kolaylaştırır. Genellikle duyular mimikler, duygular ise bakışlar aracılığıyla anlatılır.¹⁶⁷

Çocukları daha yaşları gelmeden konuşurma çabasının çocuğa verilen en büyük zararlardan biri olduğunu belirtir Rousseau.¹⁶⁸ Bu yüzden ayrıca çocuğun kelime dağarcığının genişletilmemesi gerekir. Rousseau, çocuğun

¹⁶²Rousseau, A.g.e.,s. 14-15.

¹⁶³ Rousseau, A.g.e.,s. 45.

¹⁶⁴ Rousseau, A.g.e.,s.41.

¹⁶⁵ Rousseau, A.g.e.,s. 45.

¹⁶⁶Rousseau, A.g.e.,s.45.

¹⁶⁷ Rousseau, A.g.e.,s.48-49.

¹⁶⁸ Rousseau, A.g.e.,s.63.

düşünebildiğinin ötesinde kelime bilgisine sahip olmasının sakıncalı olduğu görüşündedir. Ona göre, örneğin kentlilerin kelime bilgisinin fazla olması ve düşüncelerinin bunu karşılayamaması bir sorundur. Köylüler kentlilere göre daha doğru ve doğrudan düşünürler.¹⁶⁹

Çocuğun eğitiminin temelleri bu dönemde atıldığı için Rousseau'nun bu evreye ait ilgisi oldukça fazladır. Ayrıca bu döneme dair fikirleri günümüzde çocuk eğitimi, çocuk psikolojisi gibi alanlarda karşımıza çıkar. Bir çocuğun eğitiminin ailede başlaması ve ebeveynlerinin çocuğun gelişiminde etkili olması gibi dönemine göre birçok avangard görüşü artık her yerde karşımıza çıkmaktadır.

3.2.2.2. Çocukluk Dönemi

Rousseau,*Doğa Çağı*'niikiye ayırırken bebeklikten çocukluğa geçişi konuşma yetisi ile sağlar. “Çocuklar konuşmaya başladıktan sonra daha az ağlar.”¹⁷⁰ Ancak ona göre bu doğaldır. Önceden kendini ağlayarak ifade edebilen çocuk artık konuşabilmektedir. Rousseau'ya göre eğer bir çocuk bu dönemde dayanılmaz ağrılar içinde olmadığı halde ağlıyorsa bu çevresinin hatasıdır. Rousseau Émile için “Ağladığı sürece yanına gitmem; susar susmaz da koşar giderim”¹⁷¹ der. Hatta çocuk yaralandığında da hemen yanına koşmanın ve panikle hareket etmenin faydadan çok zararı olduğunu söyler. Çünkü ona göre insan yaralandığında onu ağlatan ya da üzen neden yarasından çok korkusudur. Bundan dolayı da böyle anlarda sakinliği korumak ve çocuğu bu korkudan uzaklaştırmak gerekir. Çocuklar seslerini birilerine duyuramayacakları bir yerde canları acıdığında ya da bir yerlerini yaraladıklarında ise çok nadir ağlamalarını buna örnek gösterir. Rousseau'ya göre, Émile'in yaralanmasından ziyade hiç yaralanmamış olması ve acıyı bilmemesi daha kötü bir durumdur. Çocuk acı çekmelidir ve çektiği acı onu eğitmelidir. Çocuğun acı çekmesi onun özgür olduğunu gösterir. Çocuk acıyı tecrübe edecek özgürlüğe sahip olmazsa büyüdüğünde korkak olması muhtemeldir.¹⁷² “Büyüyünce; cesaretsiz ve deneyimsiz,

¹⁶⁹ Rousseau, *A.g.e.*,s.63.

¹⁷⁰ Rousseau, *A.g.e.*,s.65.

¹⁷¹ Rousseau, *A.g.e.*, s.63.

¹⁷² Rousseau, *A.g.e.*,s.66- 67.

acının eline düşerek, daha ilk iğne batmasında kendini öldü sanır ve kanının ilk damlasını gördüğünde bayılır.”¹⁷³

Rousseau nesnelere dünyasıyla temas içinde olmanın, buradan deneyim yoluyla öğrenmenin önemli bir neticesi olduğunu söyler.”¹⁷⁴ Burada bahsedilen netice ise davranışların sonuçlarının birebir görülmesidir. Örneğin çocuğun suya düştüğünde ıslanması ahlaki değil doğal bir sonuçtur. “Bunun doğal sonuçların temin ettiği bir disipline götürdüğünü ve tabiatla doğal iyiliğin ahlaktan önce geldiğini söyleyen Rousseau’ya göre sadece insanın sağladığı, çocuğu kültürün dünyasıyla tanıştıran eğitim kontrol edebilir.”¹⁷⁵ Ona göre çocuklar kendi kendilerine birçok şeyi bizim öğreteceğimiz hâlden daha iyi öğrenebilirler. Kendi başlarına öğrenebilecekleri şeyler için çocukları eğitmeye çalışmanın budalaca bir iş olacağını öne sürer.¹⁷⁶

Rousseau çocuk bedeni ile yetişkin bedeni arasında fark olsa da duyular açısından her iki beden arasında benzerlik olduğunu belirtir. “İçimizde oluşan ve gelişen ilk yetilerimiz duyularımızdır. Demek ki duyular geliştirilmesi gereken ilk yetilerdir; unutulmuş ya da en çok ihmal edilenler de özellikle bunlardır.”¹⁷⁷ Duyuları çalıştırmak için sadece onları kullanmak yetmez. Duyular sayesinde akıl yürüterek hissetmeyi de öğrenmek gerektiğinin üzerinde durur.

Dokunma duyusunu diğer duyularımıza göre sıklıkla kullandığımızı belirten Rousseau buna rağmen diğer duyulara göre daha kusurlu ama bir yandan da en emin yargılarımızı sağladığımız duyu olarak ayrıca öne sürer.¹⁷⁸ Bununla beraber dokunma duyusunun sıklıkla göz duyusu ile karıştırıldığını belirtir. Görme duyusunun bir nesneye dokunma duyusundan daha önce ulaşmasının zihni bu düşünceye sürüklediğine işaret eder. Tüm duyuların içinde yabancı cisimlerin bizim üzerimizde ne gibi etkiler bırakabileceğini de yine dokunma duyusu sayesinde biliriz. Rousseau kendimizi koruyabilmemiz için gerekli olan bilgiyi diğer duyuların aksine

¹⁷³ Rousseau, *A.g.e.*, s.66- 67.

¹⁷⁴ Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, s. 97.

¹⁷⁵ Cevizci, *A.g.e.*, s. 97.

¹⁷⁶ Rousseau, *Emile*, s.67.

¹⁷⁷ Rousseau, *A.g.e.*, s. 156.

¹⁷⁸ Rousseau, *A.g.e.*, s.165.

doğrudan verdiğini ifade eder.¹⁷⁹ “Dokunma duyusu etkinliklerini insanın çevresinde ne kadar yoğunlaştırır, görme duyusu da etkinliklerini o ölçüde insanın ötesine yayar.”¹⁸⁰ Bu yüzden görme duyusu dokunma duyusuna göre daha aldatıcıdır. “İşitme duyumuza karşılık gelen bir organımız vardır, bu da ses organımızdır; aynı şekilde görme duyumuza karşılık bir organımız olmadığından, sesleri ilettiğimiz gibi renkleri iletemiyoruz.”¹⁸¹ Rousseau için duyular öğrenme süreçleri için önemlidir. “Öğrencilerin duyuları aracılığıyla, yaparak ve yaşayarak öğrenme modelinde aktif olmaları bakımından daha iyi bir eğitim alacaklarını savunur. O, çocuğun pratik ihtiyaçları için süreçte aktif olduğu bir eğitimin çocuğun doğasına uygun olduğunu söyler”¹⁸² Çünkü ona göre, bu dönemdeki çocuk psikomotor becerilerinin geliştiği ancak psikolojik gelişimi için daha zamana ihtiyacı olduğu evrededir.

Rousseau bir karşılıklık ilişkisi kurarak dokunma duyusu için görme duyusu ne ifade ediyorsa, koku alma duyusu için de tat alma duyusu aynı şeyi ifade ediyor der. Koku almanın ise aslında hayal gücüne dair duyuyu ifade eder.¹⁸³ Fakat yine de hem koku hem de tat almanın güçsüz duyular olduğunu belirtir. Ancak tat alma duyusu tamamen fiziksel olması bakımından bizi etkiler. “Dokunma, işitme, görme duyularımız karşısında binlerce şey duyarsız kalır; ama tat alma duyusuna karşı duyarsız olan hiçbir şey yoktur.”¹⁸⁴

Rousseau’ya göre hayatın içinde arı bir duygudan söz edememekle birlikte sürekli farklı duygulara kapılıyoruz. Yine ona göre mutlak mutluluğu da mutsuzluğu da bilmemize rağmen insanın mutluluğa en yakın olduğu yer ise doğa durumudur. Çünkü insanların yetileri ile ihtiyaçları arasında bir denge oluştuğunda ancak orada mutluluktan söz edilebilir. “En mutlu insan en az acı çeken insan, en mutsuz insan en az zevk duyan

¹⁷⁹ Rousseau, *A.g.e.*, s.165.

¹⁸⁰ Rousseau, *A.g.e.*, s.167.

¹⁸¹ Rousseau, *A.g.e.*, s.182.

¹⁸² Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, s. 91.

¹⁸³ Rousseau, *Emile*, s. 195-196.

¹⁸⁴ Rousseau, *A.g.e.*, s.188.

insandır. Her zaman zevkten çok acı var; işte herkesin ortak farkı.”¹⁸⁵
Mutluluk, Rousseau için çocuklukta önemli bir kavramdır.

*“Ey insanoğlu! Varlığını içinde sakla, böylece artık mutsuz olmayacaksın. Doğanın sana varlıklar zinciri içinde verdiği yerde kal, seni buradan hiçbir şey çıkartamayacaktır. Zorunluluğun o katı yasasına hiç karşı gelme ve Tanrı'nın sana varlığını uzatmak için değil, yalnızca kendisinin istediği gibi ve kendisinin istediği kadar korumak için verdiği güçle bu yasaya karşı koymaya boşuna kalkışma. Özgürlüğünün, erkin, doğal gücün kadar uzağa gider, daha öteye değil; geri kalan her şey yalnızca köleliktir, düşüştür, büyüdür.”*¹⁸⁶

Rousseau çocuğun istediği her şeyi elde edeceği bir durumun zamanla onu mutsuz edeceğini belirtir. Çünkü isteklerinin karşılanamayacağı ya da karşılanmasının zor olduğu durumlarda alışmış olduğu bir durum gerçekleşmediği için mutsuz olacaktır. Rousseau insanın elde ettiği her şeyin kendisine ait olduğu fikrinin insanın doğal olarak eğilim gösterdiği bir durum olduğunu söyler.¹⁸⁷ “Bu anlamda Hobbes’ un ilkesi bir yere kadar doğrudur; arzularınızla birlikte onları tatmin etme olanaklarını çoğaltınız; o zaman herkes her şeye sahip olacaktır.”¹⁸⁸ Rousseau istediği her şeye sahip olmaya alışan bir çocuğun herkesin ona hizmet etmesi ve isteklerini yerine getirmesi gerektiğini düşüneceğini ve bu yüzden onun isteklerini karşılamayan ya da karşılamayı reddeden kimseleri ise düşman olarak görüp ve öfkeleneyeceği tespitini yapar.¹⁸⁹ “Böyle bir öfkenin egemenliği altında kalmış ve en çok öfke yüklü tutkularla kemirilmiş bir çocuğun günün birinde mutlu olabileceğini nasıl düşünebilirim?”¹⁹⁰ der. Rousseau’ya göre çocuk bir şeyi sadece istediği için değil ona ihtiyacı olduğu için sahip olmalıdır çünkü istediği her şeye her zaman ulaşan bir çocuk doyumsuz olur. Bir şeye ulaşmak istediğinde onun için çabalaması gerekir. Fakat bu çaba içinde de belli kurallara uyulmalıdır. Sevginin temele konulduğu bir iletişim dili kullanılarak çocuk disipline edilmelidir.¹⁹¹ Rousseau’nun da temsilcileri arasında yer aldığı natüralist eğitim anlayışına göre, eğitim

¹⁸⁵ Rousseau, A.g.e., s.70.

¹⁸⁶ Rousseau, A.g.e., s.75.

¹⁸⁷ Rousseau, A.g.e., s.82.

¹⁸⁸ Rousseau, A.g.e., s.82.

¹⁸⁹ Rousseau, A.g.e., s.82.

¹⁹⁰ Rousseau, A.g.e., s.82.

¹⁹¹ Rousseau, A.g.e., s.82-85.

metotları söz konusu olduğunda, ilk olarak çocuğa yönelik uygulanacak katı bir disiplin anlayışına gerek olmadığı ifade edilir.¹⁹²

Rousseau'ya göre, insan yaşamının doğumdan on iki yaşına kadar olan dönem en tehlikeli dönemdir. Hatalar ve kötülükler bu dönemde meydana çıkmaya başlar. Bunları daha sonra ortadan kaldırmak zordur çünkü çoktan köklenmişlerdir.

3.2.2. Güç Çağı

Rousseau'ya göre ergenlik çağı insan yaşamının en değerli zamanıdır. Bu dönemde çocuğa kazandırılması gereken davranışlar ve merak duygusu üzerinde durur. Çünkü bu evrede çocuğa çok dikkat edilmesi gerektiğini düşünür. Ergenlik, bizlerin de bildiği gibi, çocuğun artık kimliğinin oluştuğu temellerin atıldığı bir dönemdir. Çocukluk ve yetişkinlik dönemi arasında bir geçiş aşamasıdır. Rousseau çocuğun gücü ile arzuları arasında bir ortaklığın artık söz konusu olmaya başladığını belirtir. Çocuğun bu dönemdeki durumunu şu sözlerle ifade eder:

“Bizi güçsüz kılan tutkularımızdır, çünkü onları tatmin etmek için doğanın bize verdiğiinden daha çok güç gerekiyor. Öyleyse arzularınızı azaltırsanız, gücünüzü artırmış gibi olursunuz; arzu ettiğinden daha fazlasını yapabilen bir insan gereğinden çok güce sahiptir; kuşkusuz çok güçlü biridir.”¹⁹³

Rousseau'nun bu evreye *Güç Çağı* demesinin nedeni biyolojik olarak on iki yaşındaki bir çocuğun ihtiyaçlarından daha önce gücünün gelişmiş olduğunu göstermesidir. “En şiddetli, en büyük gereksinim henüz kendini çocuğa hissettirmemiştir; organları bile tam olarak gelişmemiştir ve gelişmek için sanki iradesinin zorlayıcılığını bekliyor gibidirler.”¹⁹⁴ Rousseau insan aklının sınırları olduğunu ve her şeyi bilemeyeceğini hatta bir başka insanın bildiği çoğu şeyi de bilemeyeceğini belirtir.¹⁹⁵ Bu dönemde çocuk yine de duygularıyla hareket eder. Fakat tutkular artık yaklaşmak üzeredir ve çocuk dikkatini tümüyle onlara verecektir. Bu yüzden Rousseau'ya göre bu dönemde çocuğu olumsuz yönde etkileyecek duygular

¹⁹²Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, s. 90.

¹⁹³ Rousseau, *A.g.e.*, s.207.

¹⁹⁴ Rousseau, *A.g.e.*, s.207.

¹⁹⁵ Rousseau, *A.g.e.*, s.200.

ve eylemlerden onu korumak gerekir. Bu dönemde yaşadığı duyguları hisseden başka insanların da var olduğunu ve yalnız olmadığını söyleyerek çocuğu normal duygudurumda tutmak amaçlanmalıdır.

Rousseau çocuğun dışarıya yönelik ilgisinde onun farklı konular ilgisini çekmeye başlaması nedeniyle birçok soru soracağını fakat bu sorulara kesin ve kısa cevaplar verilmesine dikkat edilmesini önerir. “Akıl ve yargı yavaş yavaş gelir, önyargılarsa sürüyle ve koşar adım gelir. Çocuğu bu önyargılardan korumak gerekir.”¹⁹⁶Rousseau aslında eğitimde akıl yürütme becerilerinin gelişmesinibu dönemde hedefler. Böylece çocuk olaylar arasında neden sonuç ilişkisi kurabilir ve hem mevcut hataların farkına varır hem de olası yanlışların önüne geçebilir.¹⁹⁷

İnsanın tüm alanlarda doğal duruma en yakın olduğu halinin en iyi hal olduğunu savunan Rousseau, meslekler konusunda da aynı tutumu sergiler. Ona göre, “ insanın yaşamasını sağlayan işler arasında onu doğal duruma en çok yaklaştıranı elleriyle yaptığı işlerdir; tüm toplumsal mevkiler içinde de yazgıdan ve insanlardan en bağımsız olanı zanaatkârların mevkiidir.”¹⁹⁸ İnsanın çalışmasını zorunluluk olarak görmekle beraber meslek seçimini kişiye bırakır. Akıldan çok ellerin çalıştığı ve çok para kazanmanın asıl amaç olmadığı işleri gerçek meslek olarak tanımlar.¹⁹⁹ Çocuğun topluma uyum sağlamasını da karşılayanbir meslek seçimini de oldukça önemli bulur.

Ergenlik döneminde benliğini oluşturmaya çalışan çocuk doğası gereği sahip olduğu iyi olma durumunu olabildiğince korumalıdır. Aile ilişkilerinin de yine önemli olduğu bu dönemde çocuğun eylemlerinde iyi olanı tercih etmesi amaçlanır.

3.2.3. Akıl ve Duygular Çağı

Rousseau, “Yaşamın ilk dörtte biri tadını çıkarmasını bilemeden; son dörtte biri de artık tadını çıkaramaz olduktan sonra geçip gidiyor. Önce,

¹⁹⁶ Rousseau, *A.g.e.*, s.218.

¹⁹⁷ Rousseau, *A.g.e.*, s.209.

¹⁹⁸ Rousseau, *A.g.e.*, s.258.

¹⁹⁹ Rousseau, *A.g.e.*, s.259.

yaşamısını bilmiyoruz, çok geçmeden de gücümüz kalmıyor.”²⁰⁰ sözüyle başlar bu dönemi anlatmaya. Çocuğun bu dönemde canlılık kazanan gözlerinde, bakışlarında hala masumiyet olduğu görünür. Yüz ifadesi oturmaya başlar ve yanaklarındaki tüyler artık sertleşir. Yüzü gibi sesinde de değişim olur. Artık çocuksu duru ses yerini daha sert ve ne yetişkin ne de çocuğa ait olduğu söylenebilecek bir sese bırakır. Bu dönemde duygularda ciddi dalgalanmalar olur. Öfke sık sık kendini gösterir ve zihninde beliren fikirlerdeki hareketlilik, çocuğun öğretmen tarafından disiplin altına alınmasını zorlaştırmaya başlar. Rousseau’ya göre doğanın bir getirisi olarak çocukluktan çıkmaya başlarken ne çocuk ne de yetişkin olduğu bu döneme girer. Yönetilmekten pek hazzetmez ve anlamlandıramadığı bu durumları yaşarken kaygı duymaya başlar. Hayatının şimdiye kadar olan dönemi çocuksu eylem ve düşüncelerle geçerken artık kendi için gerçek olan eğitimin mümkün olduğu döneme girilmiştir.²⁰¹

Rousseau insanın kendiyle ilgili fiziksel bir farkındalık oluşturmasının mümkün olduğunu ancak sadece fiziksel anlamdaki bir farkındalığın ise onun için birçok yönden yetersiz kalacağını belirtir. Sadece kendisini değil, kendisinin diğer insanlarla arasındaki iletişimini de göz önünde bulundurması ve incelemesi gerekir. “Erkek, bir eşe gereksinim duyduğunda artık yalnız bir varlık olmaktan çıkar; yüreği de yalnız değildir.”²⁰² Rousseau içgüdünün bu eğiliminin bilenemez oluşunu vurgular. Karşı cinsler arasındaki çekimin sebebi doğanın hareketinin bu yönde oluşudur. Bu çekime kıyasla seçim ise önyargılar, edinilmiş bilgiler ve belli alışkanlıklarla ilgilidir. Bu değerlendirmeler bilinçli olarak yapılmaz ancak yine de yapılır. Fakat aşkın karşılıklı olabilmesi için kişinin kendini sevmeye layık görmesi gerekir, bu konuda Rousseau tekrar öz-sevgi kavrayışına gider. Aşkla birlikte ortaya çıkan kıskançlık ise bir tercih etme-edilme durumu olarak kendini gösterir.²⁰³

*“Aşkla ve dostlukla birlikte zıtlasmalar, düşmanlık, kin doğar;
bunca çeşitli tutkunun içinden genel geçer fikirlerin sarsılmaz bir*

²⁰⁰ Rousseau, A.g.e., s.281.

²⁰¹ Rousseau, A.g.e., s.282.

²⁰² Rousseau, A.g.e., s.286.

²⁰³ Rousseau, A.g.e., s.287.

tahtın üzerine yükseldiğini ve onun etkisi altındaki budala insanların kendi yaşamlarını başkalarının yargılarına göre kurduklarını görüyorum.”²⁰⁴

Rousseau bu evrede ortaya çıkan kimi eylemlerin kişiden kişiye değişiklik gösterdiğini bunun sebebinin ise kişilerin farklı çevresel faktörlere maruz kalarak büyümesi olduğunu belirtir. Öyle ki onun için yaşanılan ülkenin hava koşulları bile kişinin mizacını doğrudan etkileyen faktörler arasındadır.²⁰⁵ “Doğanın verdiği eğitim geç gelir ve yavaştır. İnsanların verdiği eğitim ise neredeyse her zaman vakitsizdir.”²⁰⁶

Émile artık cinsiyetinin farkına varmaya başlar. Ancak Rousseau çocukların sahip olduğu arzu ile yetişkinlerin sahip olduğu arzuyu karıştırmamak gerektiğini vurgular. Ancak duyguları incitmeye yönelik kimi edepsizliklere yönelik ilgileri olması bakımından benzerler. Çocuğun bu konu hakkında merak duygusuna kapılması olasıdır. “Onların saflığına gerçekten saygı göstermek isteniyorsa, onlarla konuşurken onlara uygun ifadeler kolayca kullanılır.”²⁰⁷ Hatta bazı konularda çocuğun bilgisiz olması onun yararlıdır, fakat sonsuza kadar saklanmayacak olan bilgileri de erkenden öğrenmeleri gerekir. Zararlı olan bilgileri ne kadar erken öğrenirlerse kendilerini o kadar korurlar. Ancak çocuk cinsellikle ilgili konuları erkenden öğrenirse kendini uzak tutmak bir yana dursun o, bu süreci hızlandırmaya çalışır. “Onu uyaran doğası değildir; doğayı zorlayan, kendisidir. Doğanın, onu erkek yaptıktan sonra, artık ona öğretecek bir şeyi kalmıyor. Çocuk gerçekten erkek olmadan önce düşüncesinde erkek olmuştur.”²⁰⁸

Yirmi yaşına gelene kadar büyüyen vücut birçok maddeye ihtiyaç duyar. Bu vakte değin cinsellik konusunda kendini tutmuş olması ise doğal görülür. Buna uymamış olan insan ise kendine zarar vermiştir. Ancak yirmi yaş itibarıyla Rousseau bunu ahlaki bir ödev olarak kabul eder. Arzularını,

²⁰⁴ Rousseau, *A.g.e.*, s.287.

²⁰⁵ Rousseau, *A.g.e.*, s.288.

²⁰⁶ Rousseau, *A.g.e.*, s. 288.

²⁰⁷ Rousseau, *A.g.e.*, s.291.

²⁰⁸ Rousseau, *A.g.e.*, s.291.

tutkularını yönetebilmek önemlidir, fakat ahlaki ödevlerin de kuralları ve istisnaları vardır.²⁰⁹

3.2.4. Bilgelik ve Evlilik Çağı

Émile'in bu döneme kadar eğitiminde üzerinde durulan ve geliştirilmesi gerekli görülen alanlar fiziki duyulardır. Ancak yaşamın bu evresinde artık cinsellik ile ilgili dürtüler meydana gelir ve bu dürtü kişinin sosyal hayatını da etkiler. Rousseau'ya göre Émile, artık yalnızlığı bir kenara bırakıp hayatına bir eş dâhil etmesi gerektiğini düşündüğü evreye gelmiştir. Bu zamana kadar merkezde kendisinin olduğu eğitim şekli artık onun toplumun bir parçası olması bakımından yaşam adına eğitilmesi amacıyla devam etmelidir. Artık yalnız bir varlık değil, toplumsal bir kimsedir. Rousseau, “ Bir gencin arkadaş toplulukları öyle iyi seçilsin ki o kendisiyle birlikte olanlar hakkında iyi düşünsün isterim”²¹⁰ der. Kusursuz yetiştirilmiş Émile için Sophie'adlı figürü uygun görür. Rousseau'ya göre Sophie de Émile gibi eğitim evrelerinden geçmelidir. Ancak erkek ve kadın eğitimi arasında onun kadına bakışı nedeniyle farklılık olması gerektiği aşikârdır. “Émile gibi doğanın öğrencisi olan Sophie, Émile'e başka herhangi bir kızıdan daha çok uygundur, onun için yaratılmıştır. Sophie bu adamın karısı olacaktır.”²¹¹ Soyu ve yetenekleri bakımından eşit olsalar da Émile maddi durum olarak daha üst seviyededir. “Özentsiz bir zevki, yapay olmayan doğal yetenekleri, bilgili olmasa da düşünce yetisi vardır. Her şeye akli yetmez, ama öğrenmek üzere yetiştirilmiştir.”²¹² İyi eğitim almış olan Émile için eğitimsiz biriyle evlenmek Rousseau'ya göre uygun değildir. Ancak basit bir kadını bilgiç bir kadına tercih edeceğini de özellikle vurgular. Çok yetenekli kadınların sadece budalaları tavlayabileceğini söyler.²¹³ Rousseau'ya göre aşk toplumsal bir oluşumdur. “Émile tutkularının kurbanı olmasın diye, sadece doğru kadına, sadece doğru miktarda arzu duyulacak şekilde önemle hazırlamıştı.”²¹⁴ Émile, son bir

²⁰⁹ Rousseau, *A.g.e.*, s.477.

²¹⁰ Rousseau, *A.g.e.*, s.322.

²¹¹ Rousseau, *A.g.e.*, s.601.

²¹² Rousseau, *A.g.e.*, s.601.

²¹³ Rousseau, *A.g.e.*, s.599- 601.

²¹⁴ Damrosch, *Jean -Jacques Rousseau*, s.341.

eğitim aldıktan sonra Sophie ile evlenir. Bu eğitimin içeriği ise yurttaşlık üzerinedir. İki yıl süren bu eğitimin sonunda evlenirler ve mutlu bir aile hayatları olur.

Rousseau mevcut eğitimin görevini insana has iyi özelliklerin köreltilmesi veya bozulması olarak ele alır. *mile* kitabında da gördüğümüz gibi Rousseau eğitimle insanın doğasına uygun bir yaşam eğitimini önermektedir. *mile* adlı kitabının zamanında toplatılarak yakılmasına ve filozof hakkında tutuklama kararı çıkarılmasına rağmen kısa bir süre sonra ocuk haklarına ve eğitimine odaklanan birçok eğitimci tarafından Rousseau'nun görüşlerine dayalı olarak "ocuk Hakları Hareketi" ortaya çıkmıştır.²¹⁵

3.3. Kadın: Doğaya Dönüş

Rousseau'nun eğitim düşüncesiyle yön verdiği yenilikler ve etkiler tartışılmaz olsa da özellikle kadınların eğitimi konusunda toplumsal normları kökten değiştirecek önerilerde bulunmaz. Özellikle *mile*'de kadın ve erkeğe eşit eğitim verilmesi gerektiğine dair savunular neredeyse yoktur. *mile*'in karşısına hayatını birleştireceği figür olarak çıkan Sophie'nin eğitim hayatı hakkında fazla bir şey önermediği gibi kadının almış olduğu eğitimin ise eşini memnun etmek ve mutlu bir aile içinde yaşamak için kullanması gerektiğini vurgular. Kitabındaki *Doğa ağına* baktığımızda çocuğun anne ile olan ilişkisinin kadının asıl yerini belirlediğini görürüz.

Rousseau kız ocuk ve oğlan ocuk arasında ergenliğe kadar aralarında bir fark olmadığını belirtir. "Sanki iki defada doğuyoruz: Birinci defa var olmak, ikinci defa yaşamak için. Birinci defa trmz, ikinci defa cinsiyetimiz için."²¹⁶Rousseau cinsiyet rolleri atfedilmeye başlanıldığı anda kadın ve erkek arasındaki ayrışma ve toplumsal rollerin de belirginleşmeye başladığını doğayı örnek göstererek belirtir.

"Kadın cazibesinin kendiliğinden kötü bir şey olduğunu düşünmekten uzağım. Bu cazibeyi, doğa, kadınlara insanoğlumun mutluluğu için vermiştir; iyi yönetilirse bugünkü kötülükleri oranında iyilikleri olabilir. İnsanlığın yarısı olan ve öteki yarısına dediğini

²¹⁵ Yolsal Murteza, A.g.e., s. 687-688.

²¹⁶ Rousseau, *Emile*, s.333.

yaptıran kadınlara verilecek daha iyi bir terbiyeden toplum için nice yararlar doğabileceğini henüz gerektiği gibi takdir edemiyoruz. Erkekler her zaman kadının istediği gibi olacaklardır: Büyük ve erdemli olmalarını istiyorsanız, kadınlara büyüklüğün ve erdemin ne olduğunu gösterin.”²¹⁷

Rousseau’ya göre kadın ve erkek arasındaki bu farka rağmen bir uyum da vardır ancak bu uyum güç ihtiyacından dolayı kadının erkeğe muhtaç bir konumda olduğunda ortaya çıkar. Kadın ancak kendi cinsiyetine ve doğaya uygun olarak yetiştirilirse gücünü artırabilir. Fakat böylesine bir eğitim bile kadını toplumsal rolünün dışına çıkaracak yapıda değildir. Rousseau *Émile*’de Yunanlı kadınları örnek vererek kadınları özel yaşamın içine hapsediyor gözükse de amacı çocuğun en iyi şekilde yetiştirilmesini sağlamanın yollarını bulmaktır. “Bu genç kızlar evlendiklerinde artık halk içinde görülüyorlar, evlerine kapanıp kendilerini tümüyle ev işlerine ve ailelerine veriyorlardı. İşte, doğanın ve aklın kadına buyurduğu yaşam biçimi budur.”²¹⁸ Hatta bu kadınların en güçlü ve en sağlıklı erkek çocukları doğurduklarını söyler. Kadının süslenmesini de yapaylık olarak görür. Ona göre doğaya uygun olmayan şey kötüdür. Rousseau’nun kadın imgesi bu son örnekte olduğu gibi kadının doğaya olan yakınlığına göre iyi veya kötü olma halinin belirlendiği bir duruma işaret eder.

“Doğa, hem insan türünün özlemle anılan mitsel geçmişi hem de Akıl’ın idealtürü aracılığıyla daha iyi bir durumda yeniden-ulaşılması gereken bir hedeftir. Doğa’nın sahip olduğu bu ikili yer, bir simge olarak kadın için yeni olanaklar yaratır. Doğa’ya yakın olması, kadına ahlâki örnek oluşturma işlevi sağlar; o, Akıl’ın hem aştığı hem de arzuladığı şeydir. Fakat, Rousseau’nun tasarladığı, bozulmuş Akıl’dan Doğa’ya uzanan yolculuğu yapacak olan erkeklerdir. Akıl’ın dönüşümü dramasını, onun insanın gerçek doğasını yansıtacağı ve geliştireceği bir şekilde, tam olarak sergileyecek olan onlardır. Rousseau’nun kadınları hiçbir zaman gerçek anlamda bu yolculuğa çıkmazlar; çünkü onlar için Doğa’ya yakınlık, Akıl’ın başarısı değil, doğal bir durumdur.”²¹⁹

Rousseau’nu kadına bakışı konusunda içinde bulunduğu çağın etkileri mevcuttur. Yaşadığı dönemde kadının sosyal yaşamda yerinin olmadığı ve

²¹⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 23.

²¹⁸ Rousseau, A.g.e., s.526.

²¹⁹ Genevieve Lloyd, *Erkek Akıl: Batı Felsefesinde ‘Erkek’ ve ‘Kadın’*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996, s. 88-89.

ev dışında bir hayata sahip olması gerekmediği görüşü yaygındır. Rousseau'da kadın evin işleri ve çocuğun bakımı konusunda kendini sorumlu tutan rolü ve erkeğe göre kendini şekillendiren bir varlık olması nedenleriyle toplumsal kazanımları olmayan bir kodlamaya sahiptir. Onun düşüncesinde kadın ve erkek her ne kadar farklı özelliklere sahip olsalar da sanki sadece kadın eş olmayı becerebilir gibi gözükür. Erkeğin fiziksel gücünün karşısında ise kadının aklını doğaya uygun olarak güçlendirmesiyle aradaki farkın azalacağını öne sürer. Rousseau'nun kadın hakkındaki görüşlerinin kısıtlayıcı olması biz modernlere bir hayal kırıklığı yaşatsa da Fransız devrimini etkileyen “herkes için eşitlik” çağrısıyla yurttaşlığın sınırlarını kadınlara doğru genişletmesi ve kadınların kamusal yaşama katılabilecekleri belli standartları belirlemesi dönemin kadın hareketlerinde ve toplumsal yaşamında önemli isimleri olan Olympe de Gouges, Madam Roland, Louise d'Épinay, Germaine de Staël ve Mary Wollstonecraft gibi aktif kadınlarınonun düşüncelerine referansta bulunmasını sağlamıştır.²²⁰

3.4. Ahlaki Eğitim ve Yurttaşlık

Rousseau'nun ahlak eğitimi üstüne düşünceleri, kişinin toplumun bir parçası olarak ele alınması temelinde şekillenir. Çünkü doğa durumundaki insanda gelişkin bir ahlak sistemi yerine başkalarına zarar vermesini engelleyecek olan doğal bir duygu olan merhamet duygusu vardır. Doğa durumundaki insan merhamet duygusuyla beraber öz-sevgi (*amour de soi*) yani kişinin kendi varlığını koruma duygusuyla beraber barışçıl bir biçimde yaşar. Rousseau ayrıca öz-sevgisini *Émile*'de ebeveynlerin çocuklarına duydukları sevginin doğallığı ve onları koruma içgüdüleri olarak ayrıca ele alır.²²¹ Rousseau'ya göre insan özünde iyidir. Ne zaman varlığını sürdürmek için -bir nevi öz-sevgisini sağlamak için- çeşitli ihtiyaçlarını gidermek istediğinde ve güvenliğinin tehlikeye girdiğini hissettiğinde karşılıklı ilişkiler içine girer. Rousseau'nun doğa durumunda sivil duruma, öz-sevgisinden öz-saygıya, toplumdan devlete geçiş olarak gördüğü bu durum

²²⁰ Yolsal-Murteza, A.g.e., s.687.

²²¹ Christopher Brooke Rousseau'daki öz-sevgisi ve öz saygı ayrımının Stoacılıktaki kökenlerine dair yaptığı ayrıntılı araştırma için ayrıca bkz. Brooke, “Rousseau's Political Philosophy”, s.113.

ahlakın ortaya çıkmasını sağlar. Rousseau'ya göre, ahlak eğitimi ilk önce evde yani ailede başlar. Ona göre doğal durumdaki insanın ödev ve sorumlulukları yoktur, fakat içgüdüsel olarak kadınlar çocuklar kendi ihtiyaçlarını karşılayacak zamana gelene kadar onlara bakarlar. Doğal durumda aile yoktur ama içgüdüsel olduğunu söylediği çocuk bakma durumu mevcuttur.²²² Çocuğun eğitilmesinde eğitimcinin büyük rolü vardır. Hem aile hem de öğretmenin çocuğun hayatına ve gelişimine etkisi de katkısı da büyüktür. Çocuğun iyi eğitim alabilmesi için ona eğitim verecek kişi veya kişilerin de yeterliliği önemlidir. Ona göre toplum durumunda bir düzen olabilmesi için herkesin üzerine düşen görev ne ise onu hakkıyla yerine getirmesi gerekir. Bu hakkıyla yerine getirme görevi ise ahlakı oluşturan öğeleri içerir.

Rousseau'nun ahlak anlayışı ne kadar sistematik olsa da bir o kadar karışıktır. Ahlak eğitimi sayesinde kişi, yaşamını anlamlandırır ve kontrol eder. Böylece doğa durumundaki vicdan, merhamet gibi doğal duyuların daha gelişkin bir biçimini yaşamında barındırır. Rousseau'nun eğitim ve ahlak görüşlerinin kesiştiği yerde iki ayrı insan düşüncesi karşımıza çıkar. Bunlardan biri *Émile* adlı eserinde karşımıza çıkan ve bireyin merkeze alındığı, eğitimin merkezine doğal eğilimlerin konulmuş olduğu görüştür. Diğerisi ise özellikle *Toplum Sözleşmesi*, *Anayasa Projeleri* eserlerinde ise yurttaşın eğitimini konu edinir. Özellikle *Anayasa Projeleri* adlı eserinde sivil durumundan sonra yurttaş kimliği edinen insanın eğitimi üzerine görüş bildirir. Rousseau'ya göre ahlak özellikle sivil duruma giden süreçte özünden uzaklaşan ve maneviyatını kaybeden insanı yabancılaştıran bir kavramdır ve bunun etkin bir eğitimle doğru bir şekilde kazandırılması gerekir.

Özellikle *Émile*'de çocuk eğitilirken ahlaka mutlaka yer verilmesi gerektiğinden bahseder. İnsanın doğduğu andan itibaren iyiyi seçmesi için çocuğu zorlamadan ve cezalandırmadan doğruya yönlendirmek gerekir. Eğitmenin rolü çocuğu özgür bırakarak ona iyiyi, doğruyu bulacağı kapıları açmaktır. Bu şekilde çocuk doğru olmayan eylemlerde bulursa bile akıl aracılığıyla mutlaka doğruyu bulacaktır. "Taklit etmeye dayalı tüm bu

²²² Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Bursa: Asa Yayınları, 2008, s.277-279.

erdemlerin maymunlara özgü erdemler olduğunu ve herhangi bir iyi eylemin başkaları böyle yapıyor diye değil, ancak iyi olduğu için yapıldığında ahlak açısından da iyi olduğunu biliyorum.”²²³ Çocuk kendi yaşantısı sonucu edindiği bilgileri içselleştirir ve eğitim bu noktada anlam kazanır. Rousseau'nun eğitimden beklentisi ahlak sahibi yurttaşlar yetiştirmektir.

Toplum durumundaki insan, kendisinin meydana getirdiği bir zorunluluk olarak insanlarla ilişki içinde yaşamını devam ettirir. Rousseau'ya göre çocuk bu toplumun bir üyesi olarak güven bağı kurması gereken annesi ile başlayıp türlü çatışmalar yaşayabileceği birçok başka kimse ile iletişime geçmek durumunda kalacaktır. Bu yüzden doğal durumda en iyi ve masum halinde olan insan, toplum durumunda karşısına çıkabilecek olan kötülöklere karşı kendini koruyabilmek için ahlak eğitimi almalıdır. Ahlaki eylemler yerini kötü eylemlere bırakabilir çünkü tutkular kişiyi buna yönlendirebilir. Bu nedenle tutkuları kontrol edebilmek ahlaki eylemlerde bulunabilmek için bir zorunluluktur.²²⁴ Rousseau bireyin tutkularını kontrol altına alabilmesinin onun iradesiyle mümkün olduğunu söyler. Ancak kendi doğasını bilen ve bunun farkında olan birey tutkuların esiri değil hakimi olmayı başarabilir. Bu yüzden birey önce kendi olarak var olmalıdır. Daha sonra toplum içinde, toplum için bir birey olması sağlıklı olur. Rousseau böylece tutkularının farkına varan ve onları kontrol edebilen bir bireyin toplum içinde ahlaki eylemlerde bulunabileceğini belirtir. Onu bu eylemlere yönlendiren unsurların başında da doğal duyular olarak gördüğü merhamet ve empati gelir.²²⁵ “Duyarlı ve merhametli olmak için, çocuğun kendisine benzeyen, kendisi gibi acı çeken, kendisi gibi acıyı hisseden varlıkların bulunduğunu bilmesi gerekir.”²²⁶ Doğal durumdaki halinden uzaklaşan birey merhamet ve empati duyguları sayesinde ahlaki bir çerçevede kalır ve kendi özüne uygun olmayan kötü eylemlerden kaçınır.

“Çağımızın yanlışlarından biri, sanki insanlar sırf akıldan ibaretmiş gibi, hep açıkça aklın kullanılmasıdır. Hayal gücüne seslenen göstergelerin dilini

²²³ Rousseau, *Emile*, s. 111.

²²⁴ Rousseau, *A.g.e.*, s. 637-639.

²²⁵ Rousseau, *A.g.e.*, s. 299-300.

²²⁶ Rousseau, *A.g.e.*, s. 300.

yadsımla dillerin en etkili olanı yitirilmiştir.”²²⁷ Rousseau akli önemser, ama ahlaki bozulmaların fikirlerle başladığını da vurgular. “İlk yaşların düzensizliği yüzünden insanlar yozlaşıyorlar ve onların bugün ne duruma geldiklerini görüyoruz.”²²⁸ Bu yozlaşmanın önüne geçmek için de ahlaki eğitimin gerekliliğinden söz eder. Anlaşılacağı üzere Rousseau’ya göre ahlaki eğitim sadece toplumla değil, kişinin düşünce dünyasıyla da ilişkilidir.

Kısaca Rousseau’nun ahlak eğitimindeki amacı kişinin yaşamını farkındalığı yüksek ve doğal durumdaki iyilik haline olabildiğince yakın bir şekilde sürdürmesidir. Ailede başlayan ve eğitmen ile devam ettirilen ahlak eğitimi aynı zamanda iyi yurttaşlar yetiştirmeyi sağlamalıdır.

3.5. Öğretmen: Doğanın Yol Göstericisi

Rousseau, eğitimin merkezine çocuğu koyduğunu iddia eder ancak öğretmenin özellikleri ve yönlendirmeleri konusunda gösterdiği hassasiyet oldukça dikkat çeker. *Émile* adlı eserinde bir öğretmenin sahip olması gereken tüm özellikleri, yükümlülüklerini, çocuk ile kurması gereken ilişkinin tüm boyutlarını, eğitim süresince uygulaması gereken eğitim modellerini örnek durumlar varsayarak ve gelişim dönemlerini dikkate alarak anlatır.

Kitaptaki öğretmen karakteriyle aslında kendini konumlandıran Rousseau, *Émile*’in hayatının tüm aşamalarında yanında olduğu bir sistem anlatır. Eğitimde hedeflenen sonuç ya da sonuçlara ulaşmak konusundaki tüm yükümlülük öğretmene aittir. Fakat Rousseau şunu da önerir; çocuk tek öğretmen tarafından yetiştirilmelidir. Fakat bu öğretmenin çocuğun tüm gelişim evrelerinde yanında olacağı için birçok özelliğe sahip olması gerekir. Öncelikle Rousseau’ya göre öğretmenin zihnini tümüyle kullanabildiği ve farkındalığının oluşmuş olduğu bir yaşta olması gerekir. Öğrenciye kapsamlı ve yeterli bir eğitim hayatı sunabilmesi için zamanının tamamını öğrencisine ayırabilmeli ve kendisi de iyi bir eğitim almış olmalıdır. Burada da görüldüğü üzere öğretmen beklentisi oldukça

²²⁷Rousseau, *A.g.e.*,s. 455.

²²⁸Rousseau, *A.g.e.*,s. 479.

yüksektir. Ancak Rousseau sadece öğretmen değil, öğrencinin de birçok nitelikli özelliğe sahip olması gerektiğini ayrıca belirtir.

“İnsanın eğitimi doğduğunda başlar; insan koşturmaya başlamadan önce, işitmeye başlamadan önce çoktan kendi kendini yetiştirmiştir.”²²⁹ Bu yüzden öğretmen de öğrencisi doğduğu andan itibaren onunla ilgilenmeye başlamalıdır. Bu aynı zamanda öğrencinin tamamen öğretmenin yönlendirmelerine açık olmasını da sağlar. Fakat Rousseau öğretmenin, öğrencisini kendi arzularına değil, doğanın gereklerine göre eğitip ve şekillendireceğini belirtir.²³⁰ Öyleyse görünen öğretmen olsa da arka planda eğitimin merkezinin doğa ile temelden sarsılmaz bir ilişkisi söz konusudur.

Rousseau’ya göre öğretmenin görevi öğrencisinin doğumundan son evreye kadar onu iyi bir yurttaş ve doğal durumdaki iyilik haline en yakın profile getirmeye çalışmasıdır. Öğrencinin karar alma süreçlerinde de öğretmenin etkisi ve yönlendirmeleri söz konusudur. Ancak tüm bu eğitim aşamalarında öğretmen kendi isteği ya da iradesiyle değil, doğanın gereklilikleri çerçevesinde bir eğitim sunar. Böylelikle çocuğun merkezde olduğunun görüldüğü, öğretmenin yönlendirme konusunda tüm yaşam evrelerinde aktif olduğu ancak arka planda doğanın öğretileri ve ondan gelen yetiler çerçevesinde bir eğitim anlayışı oluşur. Öyleyse Rousseau’nun eğitim anlayışının tam ortasında ve hatta temelinde doğa olduğu söylenebilir. Öğrencinin doğası gereği sahip olduğu özelliklerin şekillenmesi ve gelişmesi konusunda eğitim doğa ile öğrenci arasında bir aracı konumundadır.

Rousseau, “İnsanların sahip oldukları bilgiler içinde en fazla yararlı ve en az ilerlemiş olanı, insan hakkındaki bilgi gibi görünüyor”²³¹ der. İnsanın kendini bilmesi kendini ve çevreyi keşfedecek yollar açar. Hatta bilimlerin gelişmesi için bile temelde insana dair bilgi sahibi olmak gerekir. Rousseau’nun hayatına baktığımızda kendi olma konusuna oldukça önem verdiğini ve bu konuda taviz vermeye pek de yanaşmadığını görürüz. Doğal durum tasviri şüphesiz bu fikrini doğrudan etkilemiştir. Kendisi de doğadan geldiği ve onun bir parçası olduğu için iyi olduğunu söyler. Rousseau

²²⁹Rousseau, *A. g. e.*, s. 44.

²³⁰Rousseau, *A. g. e.*, s. 19-21.

²³¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 79.

doğayı içsel bir hakikat olarak ele alır. İnsanların doğadan gelenin iyiliğini ve güzelliğini kabul etmemelerini ve onları aldatacak, doğaldan gelmeyen şeylerin güzellik ya da iyilik aldatmacasına kapılmamaları gerektiğinden bahseder.²³² Her dönemde olduğu gibi Rousseau'nun yaşadığı dönemde de fiziksel görünümle alakalı belli kalıplar vardır ancak o bunu da kabul etmez ve doğadan gelenin iyi ve güzel olma konusuna doğanın fiziksel getirilerini de dâhil eder. Kişinin kendini tanıması-bilmesi için öncelikli olarak sahip olduğu özellikleri bilmesi gerekir. Ancak insanın kendini tanıyabilmesi için tüm özelliklerini ayırt edebilmesi ve gerçekten bilmesi gerekir.

Rousseau için birey çok önemlidir çünkü ona göre her birey bir yönetici ve yurttaşır.²³³ Buradan da anlaşılıyor ki devletteki görevi ne olursa olsun kişi öncelikli olarak kendini birey olarak kabul etmeli ve başta iyi ve kötü yönleri olmak üzere tüm yönleriyle kendine dair fikir oluşturmalıdır. Bunu yapabilen insan kendi olabilen insandır. Rousseau'ya göre her insanın temel görevi önce kendi olabilmektir. Uygur durumdaki insan ise kendi olma durumundan uzaklaşmış olmalıdır.²³⁴ İnsan toplum durumuna geçtiği evrede kendi özünden uzaklaştığı için doğal durumdaki iyiyi hatırlamalıdır. Doğal durumdaki insan başka bir kimseye bağımlı ya da zorunluluk nedeniyle bağılı değildir. Bu bakımdan özgürdür.

“İşte, yumuşak, sevgi dolu tutkular özsevgiden; kin dolu, öfke dolu duygular ise özsaygıdan böyle doğarlar. Böylece insanı özünden iyi yapan şey, az gereksinimi olması ve kendisini az farkla başkalarıyla kıyaslamasıdır; onu özünden kötü yapan şey de pek çok gereksinimi olması ve başkalarının düşüncesine önem vermesidir.”²³⁵

Rousseau burada da anlattığı üzere doğal durumdaki öz-sevgi toplum durumunda yerini öz-saygıya bırakır. Herkes toplumun bir parçasıdır ve zaman içinde arzuların esiri olacak, arzular arttıkça kötü eylemler de artacaktır. Mülk sahibi olma isteği başlarda kimilerinde varken artık herkeste olacaktır. Bir zaman sonra insanlar birbirlerine kendi doğrularını dayatacaktır. Kölelik derecesinde birbirine bağımlı olan insanlar artık

²³²Jean-Jacques Rousseau, *İtirafı II*, çev. Osman Sarıkaya, İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2018, s.194.

²³³Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 59.

²³⁴Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*,s.159.

²³⁵Rousseau, *Emile*, s. 285-286.

ihtiyaçlarını karşılamak konusunda 6zg6rl6klerini yitirmiştir. Bu y6zden Rousseau akıldan çıkarılacak bir doğa durumu tasviri yerine her zaman doğadan yola çıkan bir aklın izindeydi.

SONUÇ

Rousseau, insanın doğal durumdayken iyi ve özgür olduğunu ifade eder. Toplum durumu ile beraber bu özgürlük yerini eşitsizliğe bırakır. Eşitsizlik durumunu ortadan kaldırmak, etkisini azaltmak ve onu meydana getiren sebeplere ulaşmak için insan doğasını açıklayacak doğal durum görüşünü ortaya koyar. Rousseau'daki doğal durum tasvirinde eşitsizlik ve otoritenin varlığından söz edilemez. Böylesine bir eşitlik hali, doğal durumu Rousseau'nun ideal olan durum olarak varsaymasının en temel sebepleri arasındadır. Doğal durumdaki insanın eşitsizliğe tabi olmadığı ve kaynağını doğadan alması sebebiyle kendi doğasına uygun yaşadığı bu sistemde, insan iyidir ve barış ortamında hayatını devam ettirir. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* kitabında da ele aldığı üzere insan doğasının zaman içinde değişip bozulabileceği ve eşitsizliğin doğmasına sebep olacağını, ancak iradesini devreye sokarak bu eşitsizlik durumunu ortadan kaldırabileceğini ifade eder. Bu değişimin de hangi aşamalardan geçerek mümkün olacağını ise *Émile*'de anlatır.

Rousseau doğal durum varsayımında Thomas Hobbes ve John Locke'tan farklı bir anlayışa sahiptir. Hobbes, *Leviathan*'da belirttiği gibi insan doğasının iyi olmadığı görüşündedir. Hatta sivil duruma geçişi kötülükten kaçınmak olarak yorumlar. Locke, aklın etkisi ile eşitlik ve özgürlüğün olduğu bir doğal durum tasviri yapar. Rousseau ise birçok konuda olduğu gibi doğal durum konusunda öncüllerinden ayrılır. Onları, doğal durum tasviri yapmadan önce insanın neliği konusunda fikir sahibi olmamaları ve sivil toplumdaki insana bakarak doğa durumundaki insanı açıklama girişimleri nedeniyle eleştirir. Onun doğal durum tasvirinde toplumsal durumdaki insanın özellikleri yoktur. İnsan doğasının bir gerekliliği olarak iyidir, doğal durumda da bu iyi olma halinin getirdiği barış söz konusudur. Hobbes ve Lockesözleşme fikrini ortaya koyarken mevcut bir toplum durumu üzerinden hareket eder. Rousseau ise doğal durumdaki insana ulaşmak amacıyla insanı olabilecek en doğal ve en iyi haline getirmek amaçlı sözleşme tasviri yapar. Rousseau özgürlüğü ve eşitliği içine dâhil eden bir devlet inşa etme çabasındadır. Toplumun her bir bireyinin özgürlüğünün en az diğerinin özgürlüğü kadar önemli olduğunu söyler.

Doğal durumdaki insanın kaygılardan uzak, özgürce ve barış halinde yaşadığı ortamı kaybetmesi Rousseau için temel bir sorundur. Toplum durumundaki insan hırsla, kaygıyla, savaşlarla ve eşitsizliklerle dolu bir hayat içindedir. Böyle bir düzende mutlu olmak ve mutluluğu aramanın yolları oldukça kısıtlıdır. Doğal durumdaki insanın huzur ve mutluluk dolu ortamı yerini mutsuz, umutsuz ve huzursuz bir ortama bırakmıştır. Doğal durumda herkese ait olduğu kabul edilen her şey için artık bir öteki ile savaş nedeni haline gelmiştir. İnsanın toplum durumundaki bu kendi doğasından uzaklaşma hali onu kötü eylemler ve fikirlere yönlendirir. Bunlardan biri de felsefi düşünceyi birçok bakımdan meşgul eden mülkiyet fikriyle derinden ilgilidir. Mülkiyetin de etkisiyle ve rekabetin oluşmasıyla toplum durumundaki insan doğal durumdaki iyi halinden bir adım daha uzaklaşır. Toplum durumunda vicdanını, merhametini, özgürlüğünü kaybeden insan bu süreçte kendi olma halini ya da doğa durumundaki o yalın halini de kaybeder.

Rousseau için eğitim, insanı uygar toplumdaki doğal durumdaki haline olabildiğince yaklaştırabileceği bir araçtır. Eğitim konusunda ilk toplum olduğunu söylediği ailenin büyük etkisi ve sorumluluğu vardır.

“Bütün toplumların en eskisi ve tek doğal olanı aile topluluğudur. Burada çocuklar bakılmak, korunmak gereksiniminde oldukları sürece babaya bağlı kalırlar. Bu gereksinim ortadan kalkınca doğal bağ da çözülür. Babanın sözünden çıkmamak zorunluluğundan kurtulan çocuklar, çocuklara bakma yükünü sırtından atan baba, hep birden bağımsızlığa kavuşurlar. Yine de bir arada kalırlarsa, artık doğanın zorunluluğuyla değil, kendi istekleriyle kalıyorlar demektir. Ailenin kendisi de ancak bir sözleşme ile varlığını sürdürür.”²³⁶

Rousseau için, politik toplumun ilkinin aile olduğu söylenebilir. Toplum sözleşmesi de ilk olarak ailede kendini gösterir. Aile üyeleri ilk başta zorunluluktan dolayı birliktedir. Bu zorunluluğun kaynağı ise ihtiyaçları sebebiyle birbirlerine bağlı olmaları gerekliliğinden kaynaklanır. Ancak zamanla ihtiyaçlarını kendi karşılayabilen insan yaratılışı gereği sahip olduğu özgürlüğe kavuşur ve aile üyeleri arasındaki bağ zorunluluk olmaktan çıkar. Rousseau’nu ailenin görevi olarak belirlediği temel konulardan biri çocuğa evrensel değerlere dair bilinç kazandırmaktır.

²³⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.4.

Aydınlanma filozofları, hak ve özgürlük konularına eserlerinde sıklıkla yer verir. Rousseau'nun da yaşadığı dönemin etkileri ile eşitlik, özgürlük, adalet gibi kavramları temele aldığı eserler yazdığı görülür. *Émile* de bu kavramların en saf halinin çocuğa aktarılması amacıyla ele aldığı eserlerinden biridir. Rousseau her ne kadar kadın ve erkek yurttaşların eşitliği konusunda çeşitli eleştirilere maruz kalsa da yine de tüm bireylerin eşit yaşadığı bir toplumu oluşturmak için toplum durumundaki bireye ideal eğitimin verilmesi gerektiğini öne sürer. Doğanın insan üstündeki etkilerine vurgu yapar. Rousseau'nun insanı ulusal kimliklerinden bağımsız evrensel bir insandır, eşitlik ve doğaya dönüş çağrısında bulunur. Fransız Devrimi öncesi kaleme alınan bu eser mevcut toplum ve sosyal hayata karşıt görüşler barındırması sebebiyle kimi çevrelerce eleştirilmiş olsa da Devrimin önde gelenlerince ilham kaynağı olarak kabul edilmiştir.

Ona göre eğitim, insan doğasına uyumlu ve pratik alana uygun olmalıdır. O, eğitimdeki temel kaynağın doğa olduğunu söyler. Hatta asıl ve ilk öğretmenin doğa olduğu da söylenebilir. Bu nedenle Rousseau *Émile*'de eğitimin aşamalarını detaylıca anlatır. Uygur toplumdaki insanı tasvirledikten sonra toplum durumundaki insanı anlatır ve eğitim ile onun nasıl şekillendirilebileceğinin olanaklarını sunar. Toplum durumundaki insanı doğal durumdan uzaklaşmak konusunda eleştirir ve eğitimle ilgili görüşlerini anlattığı *Émile*'de de sıklıkla doğal durumun insana en uygun durum olduğunu vurgular.

Rousseau insanın doğası gereği özünde iyi olması fikrini eğitim görüşünde oldukça etkili bir biçimde sunar. Doğru eğitim ile toplum durumundaki insan kendini kötü eylemlere yönelmekten kurtarabilir. Evrensel değerlere sahip, erdemli, özgür insanlar yetiştirmek eğitimle mümkündür. Bu eğitimi tamamlamış olan insan kendini gerçekleştirmiş ve doğasına uygun bir hale bürünmüş olacağı için ona zarar verecek ve kötüye yöneltecek olan hırs, öfke gibi duygulardan uzak duracak ve mutlu olacaktır.

Émile'de eğitimi çocuğun doğumundan yetişkinlik çağına kadar aşama aşama kaleme alan Rousseau, kişinin kendi yaşamına bilinç sahibi olarak yön vermesini sağlama çabasıdadır. Bu yön verme sürecinde de merhamet,

vicdan, özgürlük gibi erdemleri sürecin unsurları olarak konumlandırır. Aileyle başlayan eğitim süreci erdemli yurttaşlar yetiştirme amacı ile sosyal hayata uyumlu bireyler yetiştirir. Eğitim süresince empati duygusunu geliştiren birey toplumda erdem sahibi olarak varlığını sürdürür. Kitapta eğitim ele alınırken günümüzde sıklıkla kişisel gelişim, pedagoji ve çocuk gelişim kitaplarında karşımıza çıkan birçok konuyu etkilediği ve bu konularda öncül çalışmalar yaptığı görülür. Özellikle eğitimin merkezine doğayı koyması ve öğretmeni de doğa ve çocuk arasındaki bir aracı olarak konumlandırması günümüzün eğitim çalışmaları için oldukça önemli kaynaklardır.

Rousseau'nun otobiyografik öğelerle içinde bulunduğu dönemin problemlerinden hareketle kurduğu bu eğitim sistemi hala günümüzde etkili olmaya devam etmektedir. Çocukların deneyimleyerek, doğayla temasa geçerek, yaparak yaşayarak öğrenmesinin en kalıcı ve en etkili eğitim yöntemi olduğunu söyler. Hatta çocukların doğadaki hava koşullarına dahi hazırlık olmaları için doğadan faydalanmak ve çocuğu her türlü tehlikeye karşı kendini koruyabileceği tarzda bir eğitim vermenin gerekliliğinden söz eder. Tüm bunların içinde her aşamada ahlaki bir amaç güdüldüğünü de belirtir. Doğaya uygun eğitimle erdemli bireyler yetiştirmek onun temel gayesidir denebilir.

Rousseau'nun insanın temelde iyi olduğu fikri onun ahlaki olarak eğitilmesiyle ilgili görüşlerini şekillendirir. Bireyin deneyimlerinin onu aklını kullanarak erdemli olmaya yönlendireceğine inanır. Ona göre böyle bir kişi kötü olan eylemlerden doğal olarak kendini sakınacaktır. Bireyin kendi özelliklerine göre, eğilimlerini ciddiye alarak ve destekleyerek alacağı eğitimin onun hayatındaki olumlu etkilerini ve kendine yetecek bir birey olmanın ona vereceği özgürlüğün gerekliliğinden bahseder.

Ona göre eğitim çocuk, öğretmen, aile ve toplum arasındaki ilişkinin belirleyicisidir. Çocuk kendi ilgi ve yeteneklerine göre eğitim sürecini şekillendirebilir. Öğretmenlerin de ailelerin de eğitim boyunca neler yapıp neler yapmamaları gerektiğini her evrede farklı örneklerle açıklar. Yapılacak hataların sonucunda çocuğun ne gibi sorunlar yaşayacağını detaylıca anlatır. Öğretmenlerden doğayı temele aldığı eğitimde çocuğu

yönlendirmeden, onu oldukça özgür bırakarak becerilerine göre gideceği yönü belirlemesi konusunda yardımcı olması beklenir. Doğal eğitim alanında çocuk gerçek olmayan ihtiyaçlar ve yapay tutkulara kapılmayacağı için gideceği yönü, seçeceği mesleği rahatlıkla belirler. Çocuğun sevgi, merhamet gibi duyguları barındıran bir eğitimden geçmesi onu topluma uyumlu yapacağından seçeceği meslek de hem kendine hem topluma yararlı olur.

Özgür olmaktan hayatının hiçbir döneminde vazgeçmeyen, taviz vermeyen Rousseau'nun ona sahip olmak gerektiğine inanması tüm alanlardaki görüşlerini etkiler. İnsanın mutlu olması için özgür olmaya ihtiyacı vardır. Hem özgürlüğün hem de mutluluğun kaynağı ve şartı ise doğada olmaktır. Doğal durumun insanın en özgür ve en mutlu olduğu hal olduğunu ifade ederken oraya dönülemeyeceğini debilir. Bu yüzden toplum sözleşmesi ile bireysel ve toplumsal özgürlük sahibi olmanın alternatiflerini üretmiştir. Ona göre özgürlükten taviz vermek 'insan olmaya' ihanet etmektir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- ARISTOTELES, *Fizik*, çev. Saffet Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- ARNHART, Larry, *Platon'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. Ahmet Kemal Bayram, Ankara: Adres Yayınları, 2013.
- ARSLAN, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 2*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- ARSLAN, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Adres Yayınları, 2015.
- BROOKE, Christopher, "Rousseau's Political Philosophy", *The Cambridge Companion to Rousseau*, ed. Patrick Riley, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, ss.94-124.
- CARTLEDGE, Paul, *Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- CASSIRER, Ernst, *Devlet Efsanesi*, çev. Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- CANIVEZ, Patrice, "Jean-Jacques Rousseau's Concept Of People", *Philosophy & Social Criticism*, Vol 38, No 4, ss.393-412.
- CEVİZCİ, Ahmet, *İdealar Kuramı, Platon' un Felsefesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Bursa: Asa Yayınları, 2008.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul, Say Yayınları, 2011.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- COLLINGWOOD, Robin George, *Tarih Tasarımı*, çev: Kurtuluş Dinçer, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.

- DAMROSCH, Leo, *Jean Jacques Rousseau*, çev. Özge Özköprülü, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2005.
- DENT, Nicholas J.H, *Rousseau Sözlüğü*, çev. Bülent Gözkan, Necati Ilgıcioğlu, Ayhan Çitil, Aliye Kovanlıkaya, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2002.
- DEWEY, John, *Özgürlük ve Kültür*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- DEWEY, John, *Human Nature and Conduct*, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1988.
- DOUZINAS, Costas, *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı*, çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna, Ankara: Dipnot Yayınları, 2015.
- DOUZINAS, Costas, *İnsan Hakları ve İmparatorluk, Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi*, çev. Kasım Akbaş ve Rabia Sağlam, İstanbul, Bilgi Yayınları, 2017.
- GOUREVITCH, Victor, “The Religious Thought”, *The Cambridge Companion to Rousseau*, ed. Patrick Riley, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- GUTHRIE, W.K.C, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999
- HOBBS, Thomas, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, çev. Cihan Deniz Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları, 2018.
- HOBBS, Thomas, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- JOHANSEN, Karsten Friss, *A History of Ancient Philosophy: From Beginning to Augustine*, çev. Henrik Rosenmeier, New York: Routledge, 1998.
- KELLY, George Armstrong, “A General Overview”, *The Cambridge Companion to Rousseau*, ed. Patrick Riley, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

- KENNY, Anthony, *Modern Felsefenin Yükselişi*, çev. Volkan Uzundağ, İstanbul: Küre Yayıncılık, 2021
- KILIÇ, Yavuz, “Hobbes, Locke ve Rousseau’da “Doğa Durumu” Düşüncesi”. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S. 2, (2015), ss. 97-117.
- LLOYD, Genevieve, *Erkek Akıl: Batı Felsefesinde ‘Erkek’ ve ‘Kadın’*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- LOCKE, John, *Eğitim Üzerine Düşünceler*, çev. Hakan Zengin, İstanbul: Molpa Kültür Yayınları, 2004
- LOCKE, John, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Serbest Kitaplar, 2019
- MURTEZA, Gökhan, *Doğal Durum ve Devlet*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- PLATON, *Yasalar*, çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür, Ankara: Pharmakon Yayınevi, 2019.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Ekonomi Politik*, çev. İsmet Berkan, Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Anayasa Projeleri*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Yalnız Gezerin Düşlemleri*, çev. Şemsettin Yeltekin, İstanbul: Araf Yayınları, 2013.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Emile*, çev. Yaşar Avunç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *İtiraflar II*, çev. Osman Sarıkaya, İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2018.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, İstanbul: Say Yayınları, 2020.
- SENEMOĞLU, Olkan. “Locke ve Rousseau’nun İnsan Doğası ve Toplum Düşüncesi”, *İnsan ve Toplum*, C. 7, S. 1 (2017), ss. 187-222.
- SİLİER, Yıldız, *Özgürlük Yanılsaması Rousseau ve Marx*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2006.
- STRAUSS, Leo *Doğal Hak ve Tarih*, çev. Murat Erşen ve Petek Onur, İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- TUNALI, İsmail, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2009.
- YOLSAL MURTEZA, Eylem , “Çocuk Haklarının Kısa Felsefi Tarihinde ‘Çocuklar için Felsefe’”, Kaygı, *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, C. 22, S. 3, (2023), ss.681-702.